महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
MAHARASHTRA UNIVERSITY OF HEALTH SCIENCES

वणी रोड, म्हसरुळ, नाशिक-४२२००४
Vani Road, Mhasrul, Nashik-422004
Phone: 0253-2539190/193, EPABX:0253-2539100/300, Fax:0253-2539195
E-mail: academic@muhsnashik.com / Web: www.muhsnashik.com
Ph.No. : 0253-2539193

डॉ.सुनिल फुगारे
एम.एस्सी पीएच.डी
प्र.कुलसचिव

जा.क्र.मआविवि/ई.३/पदवी/९९० दि.१६/०४/२००९

प्रति,
प्राचार्य / अधिष्ठाता,
सर्व संलग्नित आयुर्वेद महाविद्यालये,

विषय :- सुधारीत बी.ए.एम.एस. अभ्यासक्रम शैक्षणिक वर्ष २००८-०९ मध्ये तुकडी प्रवेशीत झाल्यापासून खालीलप्रमाणे क्रमशः लागू करणेबाबत...

संदर्भ :- दि.०५/०५/०८ रोजी झालेल्या आयुर्वेद व युनानी विद्याशाखेचा ठराव क्र.४/२००८ (अ)

महोदय/ महोदया,

उपरोक्त विषय व संदर्भाच्या अनुषंगाने आपणास कळविण्यात येते की, दि.०५/०५/०८ रोजी झालेल्या आयुर्वेद व युनानी विद्याशाखेच्या ठराव क्र.४/२००८ (अ) अन्वये सुधारीत बी.ए.एम.एस. अभ्यासक्रम शैक्षणिक वर्ष २००८-०९ मध्ये तुकडी प्रवेशीत झाल्यापासून खालीलप्रमाणे क्रमशः लागू करण्यात यावा या संदर्भात खालीलप्रमाणे ठराव पारित केलेला आहे.

"१) प्रथम वर्ष अभ्यासक्रम मे/जुन-२००८ पासून प्रवेशित विद्यार्थी जे आक्टो./नोंव्हे.-२००९ मध्ये परिक्षार्थी असतील त्यांना,

२) द्वितीय वर्ष आक्टो./नोंव्हे.-२००८ मध्ये नियमित प्रवेशीत (Reguler Batch) विद्यार्थी जे मे/जुन-२०१० मध्ये परिक्षार्थी असतील त्यांना,

३) तृतीय वर्ष अभ्यासक्रम मे/जुन- २००९ मध्ये नियमित प्रवेशीत (Reguler Batch) विद्यार्थी जे आक्टो./नोंव्हे.- २०१० मध्ये परिक्षार्थी असतील त्यांना,

त्याचप्रमाणे सुधारित बी.ए.एम.एस अभ्यासक्रम शै.वर्ष २००८-०९ मध्ये लागू होतांना परिक्षा पध्दती, अतंर्गत मुल्याकंने, लेखी व मौखिक मुल्याकंने व उत्तीर्णता शिर्षके हे पुर्वीप्रमाणेच राहतील. तसेच याप्रमाणे स्पष्टीकरण सर्व संबंधीतांना कळविण्यात यावे."

विद्याशाखेच्या सदर ठरावानुसार उपरोक्त स्पष्टीकरणाची महाविद्यालय स्तरावर नोंद घेवून त्याअनुषंगाने यथायोग्य कार्यवाही करण्यात यावी, ही विनंती.

आपला विश्वासू,

प्र.कुलसचिव

१.१ संस्कृतम्

द्वे प्रश्नपत्रे प्रत्येकम्	—	१०० अंकाः
मौखिक परीक्षायाम्	—	५० अंकाः
व्याख्यानानि	—	१५०

प्रथमं पत्रम् — १०० अंकाः

१.	व्याकरणे — लघुसिद्धान्तकौमुदी : संज्ञा–सन्धि–समास–तद्धित–स्त्रीप्रत्यय–षड्लिंग–अव्यय–प्रकरणानि।	—	५० अंकाः
२.	अनुवादे–संक्षिप्त रचना कौमुदी — डा० कपिलदेव द्विवेदी	—	४० अंकाः
३.	अशुद्धिसंशोधनम्–संशोधनं सामान्यतः पुस्तकसापेक्षं भविष्यति	—	१० अंकाः

द्वितीयं पत्रम — १०० अंकाः

१.	वैद्यकीय सुभाषितानि (१–२० अध्यायाः) (डॉ० भास्कर गोविन्द घाणेकर)	—	४० अंकाः
२.	आयुर्वेदीय हितोपदेश — (वैद्य रणजित् राय देसाई)	—	३० अंकाः
३.	पंचतंत्रम् — अपरीक्षितकारकम्	—	३० अंकाः

****

१.२ पदार्थ विज्ञानम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् — १०० अंकाः
मौखिकी — ५० अंकाः
व्याख्यानानि — १५०

प्रथमं पत्रम् पूर्णांकाः १००

भाग — क ५० अंकाः

१. दार्शनिकपृष्ठभूमिः पदार्थविज्ञानं च —

दर्शनशब्दस्यार्थः तस्य व्यापकता च; दर्शनस्य उद्भूतिः; दर्शनानां संख्या, श्रेणिविभागः, अन्य — भारतीयदर्शनानां सिद्धान्तानां परिचयः; आयुर्वेदोपरि षड्दर्शनानां प्रभावः; आयुर्वेदसम्बद्धानि दर्शनानि; स्वतन्त्रम् आयुर्वेदीयमौलिकदर्शनम्; आयुर्वेदीयपदार्थविज्ञानस्योपयोगिता प्रयोजनं च; पदार्थलक्षणं पदार्थ विभजनं संख्याश्च; भावपदार्थाः अभावपदार्थश्च तद्विषये चरकस्य मतम् ।

२. द्रव्यविज्ञानीयम् —

द्रव्यस्य लक्षणम्, द्रव्यसंख्या, द्रव्याणां भेदाः, पृथिव्याः लक्षणं भेदाश्च; जलस्य लक्षणं भेदाश्च; तेजसः लक्षणं भेदाश्च; आकाशस्य लक्षणं भेदाश्च; वायोराकाशस्य च सिद्धिः; पंचमहाभूतानि; महाभूतानां खरादिलिंगानि, सत्वादिगुणाश्च; महाभूतानामुत्पात्तिः तेषां परस्परानुप्रवेशश्च; कालनिरूपणम्, कालशब्दस्य व्युत्पत्तिः परिभाषा लक्षणं च, कालस्यौपाधिकाः भेदाः, आयुर्वेदे कालस्य महत्त्वम्; दिङ्निरूपणम्; परम आत्मा अथवा परमपुरुषः, आतिवाहिकपुरुषः, सूक्ष्मशरीरयुक्त आत्मा वा; राशिपुरुषः चैतन्ययुक्तं शरीरं वा; चिकित्स्यपुरुषः, कर्मपुरुषो वा; संयोगपुरुषः षड्धात्वात्मकः पुरुषो वा; देहादतिरिक्तम् आत्मनः अस्तित्वम्, आत्मनि ज्ञानस्य प्रवृत्तिः, आत्मन उत्पत्तिः; मनोनिरूपणम्—मनसः लक्षणम्, मनसः गुणाः, मनसः विषयाः कर्माणि च; मनसः स्थानम्। तमसः द्रव्यत्वखण्डनम्, आयुर्वेददृष्ट्या द्रव्याणां व्यावहारिकम् अध्ययनम् ।

भाग — ख ५० अंकाः

३. गुणविज्ञानीयम् —

गुणलक्षणम्, गुणसंख्या, सामान्यगुणाः, वैशेषिकगुणाः, आध्यात्मिक गुणाः, परादि गुणाः, सामान्यगुणाः गुरु—लघु—शीत—उष्ण—स्निग्ध—रूक्ष—मन्द—तीक्ष्ण—स्थिर—सर—मृदु—कठिन—पिच्छिल—विशद—श्लक्ष्ण—खर—सूक्ष्म—स्थूल—द्रव—सान्द्राः; आध्यात्मिकगुणानां (बुद्धि—इच्छा—द्वेष—सुख—दुःख—प्रयत्नानाम्) परादि (परत्व—अपरत्व—युक्ति—संख्या—संयोग—विभाग—पृथक्त्व—परिमाण—संस्कार—अभ्यासानाम्) गुणानां परिचय; साधर्म्यं वैधर्म्यं च। द्रव्येषूपलभ्यमाना गुणाः, कार्मुकगुणनिरूपणम, न्यायवैशेषिकोक्ताः चतुर्विंशतिगुणाः; चरकोक्तानां च गुणानां न्यायवैशेषिकोक्तचतुर्विंशतिगुणैः सह समन्वयः ।

४. कर्मविज्ञानीयम् –

कर्मलक्षणं भेदाश्च, भौतिककर्मप्रकारा: न्यायोक्तकर्मभेदा: ; आयुर्वेददृष्टया कर्मण: व्यावहारिकम् अध्ययनम् ।

५. सामान्यविज्ञानीयम् –

सामान्यनिरूपणम्, सामान्यस्य भेदा: । आयुर्वेददृष्टया सामान्यस्य व्यावहारिकम् अध्ययनम्

६. विशेषविज्ञानीयम् –

विशेषनिरूपणम्, लक्षणं भेदाश्च, 'प्रवृत्तिरुभस्य तु' विवेचनीयम् । आयुर्वेददृष्ट्या विशेषस्य व्यावहारिकं अध्ययनम् ।

७. समवायविज्ञानीयम् –

समवायस्य लक्षणम्, आयुर्वेददृष्टया तस्य व्यावहारिकम् अध्ययनम् ।

८. अभावविज्ञानीयम् –

अभावस्य लक्षणम्, तद्भेदानाम् प्रागभाव–प्रध्वंसाभाव–अत्यन्ताभाव–अन्योऽन्यभावानां वर्णनम् ।

द्वितीयं पत्रम्

पूर्णांका: १००

भाग – क

५० अंका:

१. प्रमाणनिरूपणम् –

प्रमाणस्य लक्षणम्; प्रमा–प्रमेय–प्रमाता–प्रमाण–अप्रमा–स्मृति–भ्रान्तीनां वर्णनम्; प्रमाणस्य महत्वम्। प्रमाणसंख्याविषयकमतमतान्तराणि। आयुर्वेदसम्मतप्रमाणानि; त्रिविधप्रमाणेष्वष्टविधप्रमाणानां समावेश:। आयुर्वेदशास्त्रे प्रमाणसन्दर्भे परीक्षा शब्दस्य व्यवहार: ।

२. आप्तोपदेशप्रमाणनिरूपणम् –

आयुर्वेदे आप्तोपदेशस्य प्राधान्यम्, तस्य लक्षणं स्वरूपं च; आगमप्रमाणम्, निघण्टुप्रमाणम्; शास्त्रस्य लक्षणम्; ऐतिह्यप्रमाणम्, शब्दप्रमाणम्; तर्कसंग्रहानुसारेण शब्दस्य लक्षणं भेदाश्च; चरकोक्तशब्दस्य लक्षणं भेदाश्च; शब्दार्थबोधकवृत्तीनां वर्णनम्; वाक्यस्वरूपं वाक्यार्थज्ञाने च हेतु:। आकांक्षा–योग्यता–सन्निधीनां वर्णनम्; शक्तिग्रह–शक्ति–ग्राहकानां च वर्णनम् ।

३. प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् –

प्रत्यक्षलक्षणम् ; ज्ञानोत्पत्तिप्रकार:; इन्द्रियाणां स्वरूपलक्षणम्; तेषां श्रेणिविभजनं संख्या वर्णनं च; ज्ञानेन्द्रिय–कर्मेन्द्रिय–उभयेन्द्रियवर्णनम्, इन्द्रियविषयवर्णनम्; इन्द्रियस्य भौतिकत्वम्। पंचपंचकवर्णनम् इन्द्रियवृत्तीनां त्रयोदशकरणानां च वर्णनम्; करणेषु अन्त:करणस्य प्राधान्यम्, अन्त:करणस्य वर्णनम्;

प्रत्यक्षभेदाः — निर्विकल्पकसविकल्पकयोवर्णनम्; सन्निकर्षस्य स्वरूपं लक्षणं तस्य षड् (संयोग—संयुक्तसमवाय—संयुक्तसमवेतसमवाय—समवाय—संयुक्तसमवाय—विशेषणविशेष्यभाव) भेदाः। ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तियोजनायाश्च वर्णनम्; आयुर्वेदे इन्द्रियसन्निकर्षस्य स्वरूपम्; वेदनाया अधिष्ठानम्, वेदनानाशस्य हेतुः; इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वविचारः; विविधयन्त्रद्वारा प्रत्यक्षस्य विस्तरशो वर्णनम्, प्रत्यक्षे सति अन्यप्रमाणानाम् आवश्यकता—वर्णनम्; प्रत्यक्षस्य बाधककारणानि; आयुर्वेदे प्रत्यक्षप्रमाणस्योपयोगितावर्णनम् ।

४. अनुमानप्रमाणनिरूपणम् —

अनुमानस्य रूपं लक्षणं च; चरकोक्तानुमानस्य लक्षणम्, भेदाश्च; अनुमानस्यान्योक्तभेदाः; पञ्चावयवानां वर्णनम्; लिंगपरामर्शः ; अन्वय—व्यतिरेकौ, केवलान्वयी, केवलव्यतिरेकी; न्योयोक्तानुमानस्य भेदाः; हेतोः स्वरूपं भेदाश्च, अहेतुः, सदहेतुः, हेत्वाभासाः, व्याप्तिविमर्शः, दृष्टान्तस्वरूपम्, तर्कस्य स्वरूपं महत्त्वं च; आयुर्वेदे अनुमानप्रमाणस्योपयोगिता ।

५. युक्तिप्रमाणनिरूपणम् —

युक्तिप्रमाणस्यार्थः लक्षणं च; युक्तिप्रामाण्यविचार; आयुर्वेदे युक्तिप्रमाणस्य वैशिष्ट्यम् ।

६. उपमानप्रमाणनिरूपणम् —

उपमानप्रमाणनिरूपणम्, आयुर्वेदसम्मतम् उपमानलक्षणम्; आयुर्वेदे तस्योपयोगिता च ।

७. अन्यप्रमाणनिरूपणम् —

अर्थापत्ति (अर्थ प्राप्ति) निरूपणम्; अनुपलब्धि—अभावप्रमाणम्; सम्भवप्रमाणम्, चेष्टाप्रमाणम्, परिशेषप्रमाणम्, इतिहासप्रमाणं च ।

भाग — ख

५० अंकाः

८. कार्यकारणभावनिरूपणम् —

विविधकारणस्य स्वरूपं भेदाश्च; समवायि—असमवायि—निमित्त कारणानां वर्णनम्, आयुर्वेदे कार्यकारणभावस्य महत्त्वम्; सत्कार्यवादः, असत्कार्यवादः, परमाणुवादः, विवर्त्तवादः, क्षणभंगवादः, पीलुपाकः, पिठरपाकः अनेकान्तवादश्च ।

९. सृष्ट्युत्पत्तिनिरूपणम् —

सृष्ट्युत्पत्ति—लयनिरूपणम्; प्रकृतेः अव्यक्तस्य महत्तत्वस्य अहंकारस्य चोत्पत्तिवर्णनम्; इन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां पञ्चमहाभूतानां चोत्पत्तिवर्णनम्; तत्त्वनिरूपणम्, तत्त्ववर्गीकरणम्, आयुर्वेदनये सृष्टिक्रमस्य वर्णनम्, चरकोक्तचतुर्विंशतितत्त्वानां वर्णनम्; अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराः; क्षेत्र—क्षेत्रज्ञयोः व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्य—वैधर्म्यवर्णनम्; प्रकृति—पुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यवर्णनम्; प्रकृति—पुरुषसंयोगकारणम्; त्रिगुणनिरूपणम्; सत्व—रजस्—तमसां लक्षणानि, त्रिगुणानामन्योऽन्याश्रयत्व; पुनर्जन्म; चतुर्विधप्रमाणैः पुनर्जन्मसिद्धिः; मोक्ष—अपुनर्भवयोः सर्गप्रलययोः आधुनिकदृष्ट्या तुलनात्मकम् अध्ययनम्।

१.३ आयुर्वेदेतिहासः

पत्रम् एकम् : १०० अंकाः
व्याख्यानानि : ५०

१. वैदिककालस्य निर्धारणम् – आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वमनादित्वं च । वैदिककाले आयुर्वेदस्य स्थितिः । वेदेष्वायुर्वेदः तस्योपवेदत्वम् ।

२. ब्राह्मण – आरण्यक – उपनिषत्स्वायुर्वेदः । वेदांगेष्वायुर्वेदः। वाल्मीकिरामायण – महाभारतयोरायुर्वेदः । पुराणोपपुराणेस्वायुर्वेदः। व्याकरण–दर्शन–काव्य–साहित्येष्वायुर्वेदः। श्रमण (जैन–बौद्ध) वाङ्मये आयुर्वेदस्य विविधा विषयाः । आयुर्वेदस्य वाङ्मयनिर्माणे जैनाचार्याणामवदानम् । कौटिल्यार्थशास्त्रे आयुर्वेदः ।

३. आयुर्वेदावतरणम्। आयुर्वेदस्यात्रेय–धन्वन्तर्यादिपरम्परा। वैदिकयुगस्याचार्याः – ब्रह्मा–दक्षप्रजापति–अश्विनौ–इन्द्र–भास्कर–वरुणप्रभृतयः। समुद्रमन्थनम् । ततः अमृतोत्पत्तिः । धन्वन्तरेः प्रादुर्भावः ।

४. संहिताकालः तस्य निर्धारणं च । संहिताकाले आयुर्वेदस्य स्थितिः । आत्रेय–धान्वन्तरसम्प्रदायौ उभयोश्च परम्परा। भारद्वाज–पुनर्वसुः आत्रेय–दिवोदासधन्वन्तरि–कश्यप–हिरण्याक्ष–गार्ग्य–बाह्लीक–कांकायन–वार्योविद–कृष्णात्रेय–कृष्णभरद्वाज प्रभृतय आयुर्वेदस्योपदेष्टारः ।

५. <u>संहिताप्रवर्त्तका आचार्याः</u> – अग्निवेश–भेल–जतुकर्ण–पाराशर–हारीत–क्षारपाणि–सुश्रुत–करवीर्य–औरभ्र–औपधेनव–पौष्कलावत–गोपुररक्षित–जीवक–निमिवैदेहाः ।

६. <u>प्रतिसंस्कर्त्तार आचार्याः</u> – चरकः, दृढबलः, नागार्जुनः, वात्स्यश्च ।

७. <u>संग्रहकालः तस्य निर्धारणम्</u> – संहिताग्रन्थानां टीकाकाराणां भट्टारहरिचन्द्र–जेज्जट–चक्रपाणि–डल्हण–विजयरक्षित–निश्चलकर–गयदास–अरुणदत्त–हेमाद्रिपरिचयः कालनिर्धारणं च । गंगाधर–योगीन्द्रनाथ–हाराणचन्द्राख्यटीकाकाराणां परिचयः कालनिर्धारणं च ।

८. <u>ग्रन्थसंग्राहकाचार्याः</u> – भावमिश्र–शार्ङ्गधर–वृन्द–माधवकर–शोढल–भैषज्यरत्नावलीप्रणेतृगोविन्ददासानां परिचयः कालनिर्धारणम् च । वसवराजीयकर्त्तुः सकालपरिचयः ।

९. रसशास्त्रोद्भवकालः विकासक्रमश्च । रसशास्त्रस्य महत्त्वं वैशिष्ट्यं व्यापकत्वं च । रसतन्त्रप्रवर्त्तकानामाचार्याणां परिचयः कालश्च ।

१०. वृक्षायुर्वेदविज्ञानम् । पशुचिकित्सा विज्ञान–अश्वगजचिकित्सा विज्ञानयोः प्रवर्त्तकाः शालिहोत्रः पालकाप्यः वराहमिहिरः–नकुलः–शार्ङ्गधरः–अश्वघोषश्च।

११. <u>अर्वाचीनकालः कालावधिश्च</u> – कालस्यास्य ग्रन्थकर्त्तारः गणनाथसेन–यामिनिभूषण – यादवजी त्रिक्रमजी आचार्याः ।

१२. <u>आयुर्वेदस्य सार्वभौमत्वम्</u> – सुमेर–बैबिलोन–असीरिया–मिश्र–चीन–फारस–अरब–कम्बुज–श्रीलंका–

नेपाल—थाईलैण्ड—मौरिशस—म्यॉनमार (बर्मा) प्रभृतिदेशेषु आयुर्वेदस्य प्रसारः।

१३. एलोपैथीजनकस्य हिप्पोक्रेटस्योपरि आयुर्वेदस्य प्रभावः । यवनैः भारतीय भिषजामामन्त्रणं तैरायुर्वेदस्य प्रमुखग्रन्थानामरबीभाषायामनुवादः। भारतीय विदुषां ग्रीसगमनम् । अलक्जेण्डर द्वारा भारतालोकप्रसारः । ग्रीसभारतयोः पुराकालसम्बन्धः। ग्रीसदेशे अश्ववैद्यकस्य प्रसारः ।

१४. भारतालोकप्रसारसम्बद्धः अशोकस्य गिरिनारस्थः शिलालेखः। आयुर्वेदस्य गौरवमयं वैशिष्ट्यम् ।

१५. बृहत्रयीलघुत्रय्योरैतिहासिकमनुशीलनम् ।

१६. स्वातन्त्र्योत्तरकाले आयुर्वेदस्य विकासपरकगतिविधयः। शिक्षापरम्पराविकासः। विभिन्नसमितीनां गठनं तासां प्रतिवेदनानि। भारतीय चिकित्सा केन्द्रीय परिषद्; आयुर्वेद—सिद्धयोः केन्द्रीयानुसन्धानपरिषद् भेषजसंहिता समितिः (फार्माकोपिया कमिटी); राष्ट्रियायुर्वेदविद्यापीठेत्यादि संस्थानां गठनं गतिविधयश्च। आयुर्वेदानुसन्धानपरक गतिविधयः। विषयानुसारं ग्रन्थलेखनप्रवृत्तिः। विविधविषयानवलम्ब्य लिखिताः ग्रन्थाः। वैद्यानां संगठनानि संगठनात्मकाश्च गतिविधयः। विद्वद्वैद्यवृन्दाश्च।

१७. आयुर्वेदीयपत्र—पत्रिकाणां प्रकाशनप्रवृत्तिः। आयुर्वेदपत्रकारितासहितं तासामितिवृत्तं विकासश्च।

१८. विश्वस्वास्थ्यसंगठनम् आयुर्वेदश्च ।

आलोच्यग्रन्थाः

१. काश्यपसंहिताया उपोद्घातस्य भारतीयभैषज्यसमर्थन परिच्छेदः — राजगुरु हेमराजशर्मलिखितः

२. रसयोगसागरस्योपोद्घातः — वैद्य हरिप्रपन्नशर्म विरचितः

३. आयुर्वेद का इतिहास — कविराज सूरमचन्द

४. आयुर्वेद सूत्र —राजवैद्य रामप्रसाद शर्मा

५. हिस्ट्री ऑफ इण्डियन मेडिसिन (१—३ खण्ड) — डॉ० गिरीन्द्र नाथ मुखोपाध्याय

६. ए शार्ट हिस्ट्री ऑफ आर्यन मेडिकल साइंस — भगवत सिंह

७. हिस्ट्री ऑफ इण्डियन मेडिसिन — जे० जॉली

८. हिन्दू मेडिसिन — ज़िमर

९. क्लासिकल डाक्ट्रिन ऑफ इण्डियन मेडिसिन — फिलियोजा

१०. इण्डियन मेडिसिन इन द क्लासिकल एज — आचार्य प्रियव्रत शर्मा

११. इण्डियन मेडिसिन (आस्टियालोजी) — डॉ० हार्नले

१२. ऐश्यण्ट इण्डियन मेडिसिन — डॉ० पी० कुटुम्बिया

१३. माधवनिदान एण्ड इट्स चीफ कामेण्टरीज — डॉ० जी० जे म्युलनबेल्ट (इतिहास परक अध्याय)

१४. आयुर्वेद का बृहत् इतिहास – वैद्य अत्रिदेव विद्यालंकार

१५. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

१६. आयुर्वेद का प्रामाणिक इतिहास – प्रो० भागवतराम गुप्त

१७. हिस्ट्री ऑफ मेडिसिन इन इण्डिया – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

१८. वेदों में आयुर्वेद – वैद्य रामगोपाल शास्त्री

१९. वेदों में आयुर्वेद – डॉ० कपिलदेव द्विवेदी

२०. साइंस एण्ड फिलॉसफी ऑफ इण्डियन मेडिसिन – डॉ० के० एन० उडुपा

२१. हिस्ट्री ऑफ इण्डियन मेडिसिन फ्राम प्रीमौर्यन टु कुषाण पीरियड – डॉ० ज्योतिर्मित्र

२२. ऐन एप्रेजल ऑफ आयुर्वेदिक मटीरियल इन बुद्धिस्ट लिटरेचर – डॉ० ज्योतिर्मित्र

२३. महायान ग्रन्थों में निहित आयुर्वेदीय सामग्री – डॉ० रवीन्द्रनाथ त्रिपाठी

२४. जैन आयुर्वेद साहित्य का इतिहास – डॉ० राजेन्द्र प्रकाश भटनागर

२५. आयुर्वेद–प्रभाषक जैनाचार्य – आचार्य राज कुमार जैन

२६. चरक-चिन्तन – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

२७. वाग्भट विवेचन – आचार्य प्रियव्रत शर्मा

२८. अथर्ववेद एण्ड आयुर्वेद – डा० करमबेलकर

२९. आयुर्वेदिक मेडिसिन पास्ट एण्ड प्रेजेण्ट – पं० शिव शर्मा

३०. एंशियण्ट साइंटिस्ट्स – डा० ओ० पी० जग्गी

३१. ल्यूमनरीज ऑफ इण्डियन मेडिसिन – डा० श्रीकण्ठमूर्ति

३२. आयुर्वेद के इतिहास का परिचय – डा० रविदत्त त्रिपाठी

३३. आयुर्वेद के प्राणाचार्य – रत्नाकर शास्त्री

प्रथमा व्यावसायिकी परीक्षा

1.4 अष्टांगहृदयम् (सूत्रस्थानम्)

लिखितपरीक्षायाम् पत्रम् एकम्	–	100 अंकाः
मौखिक / कियात्मकपरीक्षायाम्	–	50 अंकाः
व्याख्यानानि	–	90

अष्टांगहृदयस्य सूत्रस्थानम् अध्ययनसौकर्याय निर्धारितांकपुरस्सरम् अधस्तनरूपेण भागत्रये विभक्तम् –

– विस्तृताध्ययनाय	– 54 अंकाः
– संक्षिप्ताध्ययनाय	– 30 अंकाः
– परिचयात्मकाध्ययनाय	– 16 अंकाः

विस्तृताध्ययनाय स्वीकृताध्यायाः —

– प्रथमाध्यायतः: चतुर्थाध्यायपर्यन्तम् तथा च सप्तमाध्यायतः: चतुर्दशाध्यायपर्यन्तम् (1–4, 7–14)

संक्षिप्ताध्ययनाय स्वीकृताध्यायाः —

– पंचदशाध्यायतः: चतुर्विंशतितमाध्यायपर्यन्तम् (15–24)

परिचयात्मकाध्ययनाय स्वीकृताध्यायाः —

–पंचमः षष्ठोऽध्यायश्च तथा च पंचविंशतितमाध्यायतः: त्रिंशदध्यायपर्यन्तम् । (5,6,25–30),

कियात्मकपरीक्षायाम् 50 अंकानां वितरणकमः: अधस्तनः –

1. तालिका (चार्ट) रचनार्थम्	– 10 अंकाः
2. कण्ठस्थेषु श्लोकेषु न्यूनतम दशश्लोकाः श्रावणार्थं लेखनार्थं च	– 10 अंकाः
3. मौखिकपरीक्षायाः	– 20 अंकाः
4. विशिष्टोद्धरणपुरस्सरं अष्टांगहृदयस्य किंचिद् विषयमधिकृत्य पंजिका–लेखनम्	– 10 अंकाः

तालिकायाम् (चार्ट) अंकनीयविषयाः —

अष्टांगहृदयानुसारम् आयुर्वेदावतरणक्रमः , आयुर्वेदस्याष्टावंगानि, अग्निः, प्रकृतिः, कोष्ठः, त्रिदोषाः, द्रव्याणां रस–गुण–वीर्य–विपाक–प्रभावाः, ऋतुचर्या, दिनचर्या, वेगोदीरणविधारणे, चिकित्सायाः चतुष्पादाः, साध्यासाध्यता, द्रव्यगतविभिन्नवर्गाः तोय–क्षीरेक्षु–शूक–शिम्बी–मांस–शाक–फलवर्गादयः ।दोषसंशोधनकालाः , दोष–धातु–मलानां वृद्धिक्षयलक्षणानि, ऋत्वनुसारी दोषप्रकोपः, विरुद्धाहारः, त्रय उपस्तम्भाः ।

पाठ्यग्रन्थाः –

अष्टांगहृदयम्	(हिन्दी टीका)	लालचन्द वैद्य
	(अंग्रेजी टीका)	के. आर. श्रीकान्तमूर्ति

१.५ रचनाशारीरम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् : १०० अंका:
प्रायोगिकं एकम् : २०० अंका:
व्याख्यानानि (एकघण्टावधिकम्) : २१०
क्रियात्मकानि (सार्द्धैकघण्टावधिकम्) : २१०

प्रथमं पत्रम्

पूर्णांका : १००

भाग — क

५० अंका:

१. शारीरसम्बद्धसिद्धान्तानां सविस्तरं विवेचनं यथावश्यकं अद्यतनज्ञानप्रयोग समन्वयपूर्वकं अध्ययनम् आवश्यकम् ।

२. <u>शारीरोपक्रमः</u> —

शरीरशारीरयो: व्याख्या, शारीरज्ञानप्रयोजनं, षडंगत्वं, अंगप्रत्यंगविभाग: मृतशोधनं, संरक्षणं च; शारीरशास्त्रस्य विभागा: ।

३. <u>शारीरशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दानां परिचय</u> —

यथा—उर्ध्वम्, अध:, अग्रिमं, प्रतिपृष्ठं, अभिपृष्ठं, मध्यानुगा रेखा, पाश्वर्त:, अभिमध्यमं, उत्तानं, गंभीरं, छेदनं, अनुप्रस्थच्छेदनं, अग्रपश्चच्छेदनं, मांसपेशी, सिरा, धमनी, तन्त्रिका, कूर्च:, कण्डरा, जालं, संघात:, सीमन्त:, रज्जु:, सेवनी च।

४. <u>अभिनिर्वृत्तिशारीरम्</u> —

धातुभेदेन पुरुषसंगठनं, शरीरस्य पांचभौतिकत्वं सूक्ष्मत्वं च, कर्मपुरुष:, शरीरस्य त्रिगुणात्मकत्वम् त्रिदोषमयत्वं दोषधातुमलमूलकत्वं च ।

५. <u>गर्भशारीरम्</u> —

गर्भस्य परिभाषा, गर्भोत्पादकरा भावा:, सूक्ष्मगर्भशारीरं, धातु—अवयवानां सूक्ष्मरचनात्मक: परिचय:, शुक्रं, आर्तवं, अन्त:पुष्पं, गर्भाधानं, कोषविभजनं च; बीज—बीजभाग—बीजभागावयववा:, आनुवंशिकसिद्धान्त: लिंगभेद:, गर्भस्य मासानुमासिकविकास:, गर्भवृद्धिकरा: भावा:, देहप्रकृति—सत्वप्रकृत्यादि, गर्भपोषणं अपरानिर्माणं, नाभिनाडीनिर्माणं च; उल्व:, जरायु:, आकृतिकरा भावा:, गर्भस्य मातृपरतन्त्रत, भूतव्यापार: स्तन्यनिर्माणम् अंगप्रत्यंगनिर्माणं, विविधसंस्थानानां विकास: तत्सम्बद्धविकृतयश्च ।

६. <u>प्रमाणशारीरम्</u> —

अंगुलिसंख्येयम् अंजलिसंख्येयं च प्रमाणम् ।

भाग – ख ५० अंका:

७. <u>अस्थिशारीरम्</u> –

अस्थ्नां संख्यानम्, अस्थिस्वरूपं, रचनाकार्यादिभेदपुरत्सरं वर्णनं, समस्त–अस्थ्नामस्थि भवनस्य (अस्थिपंजरस्य) प्रत्येकस्यास्थ्नो विशदवर्णनं, प्रत्येकस्यास्थ्न: शल्यतंत्रात्मकं महत्वं च ।

८. <u>सन्धिशारीरम्</u> –

अस्थिसन्धीनां सामान्यरचना, सन्धिवैविध्यं, हनु–शाखासन्धीनां विशदवर्णनं, स्नायुमांसपेशीभि: सम्बद्धानां चेष्टानां वर्णनं, संधीनां शल्यतन्त्रात्मकं महत्वं च ।

९. <u>सिराधमनी स्रोत: शारीरम्</u> –

रक्तवहसंस्थानस्य महत्वं, हृदयस्य संरचना, सिराधमनीस्रोतसां व्याख्या, संख्या–उत्पत्ति–स्थानम्। शाखा–प्रशाखावर्णनम्। धमनीसिराजालानां कार्याणां सादृश्यं कार्यभेदश्च, शरीरस्य स्रोतोमयत्वम् ।

१०. <u>लसीकासंस्थानम्</u> –

लसीका प्रणाली, लसीकाग्रन्थय:, रसकुल्या, पयस्विनी, लसीकावाहिन्यश्च।

११. <u>पेशीशारीरम्</u> –

पेशीनां स्वरूपं स्थानानि, संख्या भेदाश्च, तासाम् उद्‌गमनिवेशा:, तन्त्रिकासंभरणं कार्यविवरणं, पेशीनां महत्वं च ।

द्वितीयं पत्रम्

पूर्णांका : १००

भाग: – क ५० अंका:

१. कोष्ठ–आशय शब्दयो: व्याख्या, कोष्ठांगानि तेषां नामानि संख्या च उर:प्रदेशस्योदरप्रदेशस्य च कोष्ठांगानां, मुखादारभ्य गुदपर्यन्तं पाचकावयवानां श्वासप्रश्वासावयवानां मूत्रवहसंस्थानस्यावयवानां पुरुष–स्त्री–जनानांगानामवयवानां च रचनास्थिति: वर्णनम् च ।

२. <u>ग्रन्थिशारीरम्</u> –

स्रोत: स्रोतसां ग्रन्थीनां रचनावर्णनम् ।

३. <u>कलाशारीरम्</u> –

कला परिभाषा, सप्त कलानां स्वरूपं, भेदा:, प्रयोजनं च । हृत्–फुफ्फुस–मस्तिष्क–उदरगुहासंधिबस्तिष्वस्थितानां विशिष्टकलानां वर्णनम् ।

४. <u>त्वक्शारीरम्</u> –

त्वच: परिभाषा, स्वरूपम् भेदा: प्रयोजनं च ।

भाग — २ अंका: ५०

५. <u>उत्तमांगीयतन्त्रिकासंस्थानशारीरम्</u> —

बृहन्मस्तिष्कः, लघुमस्तिष्कः, मध्यमस्तिष्कः, उष्णीषकः, सुषुम्नाशीर्षः, सुषुम्णा तन्निबद्धाः नाड्यः तथा शीर्षण्यनाड्यः, शरीरस्य समस्तपरिसरनाड्यः। स्वतंत्रतन्त्रिकासंस्थानम्, अनुकम्पीयपरानुकम्पीयनाडीचक्राणि।

६. <u>तंत्रशारीरम्</u> —

इडा—पिंगला—सरस्वतीप्रभृतयः प्राच्योक्तनाड्यः, षट्चक्रस्य वर्णनम्, प्राच्योक्तोत्तमांगीयमस्तुलुंगस्य वर्णनम् ।

७. <u>मर्मशारीरम्</u> —

मर्मशब्दस्य व्याख्या, संख्या, स्थानादिवर्णनम्, विविधभेदाः, शल्यतन्त्रात्मकं महत्वम्, त्रिमर्मणां मुख्यत्वं च।

८. <u>अंगरेखांकनशारीरम्</u> —

अंगरेखांकनं, शरीरविकिरणरचनावर्णनम् च ।

९. <u>इद्रियविज्ञानशारीरम्</u> —

इन्द्रियशब्दस्य निरुक्तिः संख्या च; ज्ञान—कर्म—उभयेन्द्रियाणि, इन्द्रियाधिष्ठानानां रचनावर्णनम् च ।

<u>प्रात्यक्षिकविषयाः</u>

१. सम्पूर्णं शवच्छेदनम्

२. सम्पूर्णं अस्थिप्रदर्शनम्, कोमलावयवानां कोष्ठांगानां सूक्ष्मशारीरसहितं प्रात्यक्षिकं ज्ञानम् ।

३. अंगरेखाकंनम्, शरीर—विकिरण—पराध्वनि (अल्ट्रासाउण्ड) रचनापरकं प्रात्यक्षिकं ज्ञानम् ।

<u>क्रियात्मकांकानां विभजनम्</u> पूर्णांक :— २००

१.	विच्छेदितशरीरदर्शनं परिचयश्च	अंकाः — २५
२.	कोमलावयवानां दर्शनम् परिचयश्च	अंकाः — २५
३.	अस्थ्नां परिचयः	अंकाः — २५
४.	मर्मशारीर—परिचयः	अंकाः — २५
५.	पृष्ठशारीररेखांकनं, क्ष—किरण चित्रेण परिचयः, चित्रपुस्तकं च	अंकाः — २५
६.	दैनंदिनं कार्यपत्रम्	अंकाः — २५
७.	वस्तुनिष्ठपरीक्षणम् (स्पाटिंग)	अंकाः — २५
८.	मौरिवकम्	अंकाः — २५

आलोच्यग्रंथा:

१.	प्रत्यक्ष शारीरम्	—	म० म० कविराज गणनाथ सेन
२.	बृहत्शारीरम्	—	वैद्यरत्न पी० एस० वारियर
३.	अष्टांगशारीरम्	—	वैद्यरत्न पी० एस० वारियर
४.	अभिनव शारीरम्	—	आचार्य दामोदर शर्मा गौड़
५.	पारिषद्यं शब्दार्थशारीरम्	—	आचार्य दामोदर शर्मा गौड़
६.	मानवशरीर	—	प्रो० दिनकर गोविन्द थत्ते
७.	मानव–भ्रूण–विज्ञान	—	प्रो० दिनकर गोविन्द थत्ते
८.	मानव अंग रेखांकन एवं शरीर विकिरण	—	प्रो० दिनकर गोविन्द थत्ते
९.	मानव शरीर रचना विज्ञान	—	डा० मुकुन्द स्वरूप वर्मा
१०.	रचना–शारीर	—	डा० के० के० पाण्डेय
११.	अभिनव शवच्छेद विज्ञान	—	हरिस्वरूप कुलश्रेष्ठ
१२.	दृष्टार्थशारीरम्	—	वैद्य प० ग० आठवले
१३.	शरीर रचना विज्ञान (अंग्रेजी)	—	वैद्य पी० जी० आठवले
१४.	मैन्युअल ऑफ प्रैक्टीकल अनाटमी	—	कनिंघम
१५.	ग्रे एनाटॉमी	—	
१६.	चरक–सुश्रुत–वाग्भटानां शारीरपरका अध्याया:	—	

१.६ क्रियाशारीरम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् : १०० अंका:
प्रायोगिकं एकम् : २०० अंका:
व्याख्यानानि (एकघण्टावधिकम्) : २१०
क्रियात्मकानि (सार्द्धैकघण्टावधिकम्) : २१०

प्रथमं पत्रम् पूर्णांका : १००
विभाग — क ५० अंका:

१. आयुर्वेदीयक्रियाशारीरसम्बद्धसिद्धान्तानां सविस्तरं विवेचनं यथावश्यकं अद्यतनज्ञानप्रयोगसमन्वयपूर्वकम् अध्ययनम् आवश्यकम्।

२. ''शरीर'' शब्दस्य व्याख्या (न्यायवैशेषिकमतानुसारेणापि), शरीरस्य पर्यार्यवाचकशब्दानां परिचय:, ''क्रिया पदस्य'' व्याख्या। धातुभेदेन पुरुषसंख्या तत्परिचयश्च, षड्धातुपुरुषस्य चिकित्सीयमहत्वं च । दोषधातुमलमूलात्मकं शरीरम्। दोषधातुमलानां पंचभूतात्मक उत्पत्ति:, शरीरस्य भौतिक—रासायनिकसंगठनम्, जीवभौतिकी—जीवरासायनिकी—सिद्धान्तानां परिचय:। त्रिगुण—त्रिदोषाणां पारस्परिकसम्बन्ध:। लोकस्य पुरुषस्य च साम्यम्। दोषधातु—उपधातु—मलानां व्युत्पत्ति: निरुक्ति: च, संख्याजन्यसामान्यपरिचय:, देहमन:प्रकृतिनिर्माणं तद् भेदाश्च देहप्रकृतिकारकविभिन्नभावानां परिचय:, भेदाश्च, विविधप्रकृतीनां लक्षणानि परीक्षणं च। संचय—प्रकोप—प्रसरादिषट्क्रियाकालवर्णनं, दोषाणां विकारकारित्वं व्याधिजनकत्वं च, दोषाणां क्षय—वृद्धिकारणानि लक्षणानि च ।

३. शारीरदरोषाणां विस्तृतं ज्ञानम्, वात—पित्त—कफानां निरुक्तय:, स्वरूपं गुणा: कर्माणि स्थानानि भेदाश्च। दोषभेदानुसारेण स्थानगुणकर्माणि च ।

४. प्राणवायो: विशिष्टकर्माणि :— श्वास—प्रश्वासप्रक्रिया:, प्राणवहस्रोतंस:ज्ञानम्, श्वसनपथस्य ज्ञानम्, वायुना रक्तसंचार: श्वसनक्रियाया: नियंत्रणम्, श्वासावरोध:, कृत्रिमश्वसनकर्म, प्राणायामगतवायु: तस्य महत्वं च, स्रोतोगतावशिष्टवायोवर्णनम् ।

५. उदानवायो: विशिष्टकर्मवर्णनम् — ध्वन्यात्मक: वर्णनात्मकश्च शब्द:, स्वरयंत्रस्य सामान्यपरिचय:, वागुत्यत्ति: तन्नियन्त्रणं च ।

६. व्यानवायो: विशिष्टकर्माणि — हृदयद्वारा रस-रक्तयो:परिभ्रमणम्, हृदयवर्णनम्, हृदयस्य दोष:, हृत्कार्यचक्रम्, हृदयध्वनिवैविध्यम्, हृद्गतिवर्णनम्, तस्या: नियन्त्रणं च, हृत्कार्यावरोध:, रक्तचाप: नाडीज्ञानं च ।

विभाग — ख   ५० अंकाः

७. शरीरस्य पोषणम्; पंचमहाभूतानुसारेण विविध आहारद्रव्याणि, रसानुसारेण आहारद्रव्योत्पत्ति:तद् भेदाश्च तथा स्वरूपानुसारेण तेषां वर्गीकरणम्, जैवरासनायनिक दृष्ट्या आहारद्रव्याणाम् घटकानि तेषाम् गुणकर्मणां वर्णनम्, जीवनीयतत्वंक्षयावस्यायामुत्पन्नलक्षणानां वर्णनम्, आहारपरिणामकरा: भावा:, (अच्छपित्त—जाठराग्नि—भूताग्नि—धात्वाग्नीनाम् वर्णनम्, अच्छपित्तस्वरूपवर्णनं च)। दन्त—जिह्वा—लालाग्रंथि— प्रसनिकादिभि: जातपाकक्रियाया:, महास्रोत: पाकक्रिया, तत्सम्बद्धांगानां क्रियायाश्चवर्णनम्, आहारपाक—क्रियाया: अवस्था, पाकक्रियायाश्च सम्पूर्णं वर्णनम्, सार—किट्टविभजनं सारानुशोषणं च। आहाराद् वातादिदोषोत्पत्ति:, (निष्ठापाकस्य) सम्पूर्णवर्णनम्, यकृत्क्रियाया:वर्णनम्, प्रतिहारिणी सिराया:वर्णनम् तस्या: यकृत् सम्बन्धवर्णनम् च, आहारस्य सारभूतांश—द्वारा रसदिधातो:उत्पत्तिवर्णनम्, धातुपाकवर्णनम् (चयापचयक्रियाया:) एतत् सम्बद्धविविधन्यायानां परिचय:, मृदु—मध्य—कूर—कोष्ठ—वर्णनम्, अग्न्याशय:प्लीह्नो: क्रियायाश्च वर्णनम् ।

द्वितीयं पत्रम्   पूर्णांका : १००

भाग — क   अंका: ५०

१. रसधातुवर्णनम् —

आहारसेन रसधातो: उत्पत्तिवर्णनम्, रसायनी—क्रिया, रसधातो:स्थानगुणकर्माणि च। रसक्षयवृद्धिलक्षणानि, रसधातुप्रमाणम्, रसवहस्रोतसो वर्णनम्, अष्टविध—सारवर्णनम्, त्वक्सारपुरुषस्य लक्षणम्, लसीकाग्रन्थिपरिचय: कार्यंरससंवहनं च, रसकफयोराश्रयाश्रायिभावसम्बन्ध: ।

२. रक्तधातुवर्णनम् —

रक्तधातोरुत्पत्ति: स्थानं, रक्तवहस्रोतस:क्रियावर्णनम्, रंजकपित्तेन रसरागत्वम्, शुद्धरक्तलक्षणम्, रक्तस्य विशिष्टत्वम् कार्यं च। रक्तस्य संगठनं विविधरक्तकोशिकानाम् उत्पत्ति: रक्तस्कन्दनप्रक्रियावर्णनम्, रक्त—वर्गस्य ज्ञानम्, रक्तसारपुरुषस्य लक्षणानि, रक्तधातो:वृद्धिक्षयलक्षणानि च, रक्तपित्तयोराश्रयाश्रयीभावसम्बन्ध: ।

३. मांसधातुवर्णनम् —

उत्पत्ति:, मांसपेशीसूत्रस्य स्वरूपं गुपकर्मस्थानवर्णनम्, मांसवहस्रोतस: क्रियायाश्च वर्णनम्, मांस—पेशीसंकोचक्रिया, तज्जन्यपरिवर्तनं च । मांससारपुरुषस्य लक्षणं, तस्य क्षयवृद्धिलक्षणानि च।

४. मेदोधातुवर्णनम् —

उत्पत्ति:, गुणकर्मस्थानवर्णनम्, मेदोवहस्रोतसो वर्णनम्, मेद:सारपुरुषस्य लक्षणानि तस्य क्षयवृद्धिलक्षणानि च।

५. अस्थिधातुवर्णनम्: —

उत्पत्ति:, स्वरूपं च । अस्थिवातयो:आश्रयाश्रयीभाव:, अस्थिवहस्रोतस: क्रियावर्णनम्, अस्थिसारपुरुषस्य लक्षणानि, क्षयवृद्धि लक्षणानि च ।

६. मज्जधातुवर्णनम् –

उत्पत्तिः, स्वरूपं गुणकर्माणि स्थानं च । मज्जसार पुरुषस्य लक्षणा मज्जवहस्रोतसो वर्णनं, रक्तपित्तमजज्ञः वर्णनम्, तत् क्षयवृद्धिलक्षणानि च ।

७. शुक्रधातुवर्णनम् –

उत्पत्तिः, स्थानं, शुक्रवहस्रोतसःक्रियावर्णनम्, तस्य स्वरूपं लक्षणं च, शुक्रसारपुरुषस्य लक्षणानि ।

८. ओजसःस्वरूपं –

भेदौ प्रमाणं कार्यं स्थानं महत्वं च। ओजोबलयोश्च वर्णनम्, ओजसः उत्पत्तिःतस्यभेदाः, व्याधिक्षमत्ववर्णनम्, ओजोव्यापद्वर्णनम् ।

९. उपधातवः –

उपधातूनाम् उत्पत्तिःसंख्या, च, स्तन्यस्वरूपम् उत्पत्तिः, गुणकर्माणि च; आर्तवोत्पत्तिः भेदाः स्वरूपं, आर्तवचक्रप्रक्रियावर्णनम्; त्वचः उत्पत्तिः भेदाः कार्याणि तद्वर्णनम् च ।

भाग – ख

५० अंकाः

१०. आहारमलधातुमलानां संख्या, पुरीषमूत्रस्वेदमलानाम्–उत्पत्तिःस्थानं, कार्यम् च; वृक्कबस्तिमूत्रवहस्रोतसां क्रियावर्णनम् ।

११. पंचज्ञानेन्द्रियाणां वर्णनम्, तेषामधिष्ठानं, शब्दस्पर्शरूपरसगंधज्ञानग्रहणक्रियावर्णनम्, कर्मेन्द्रियाणां वर्णनं प्रत्येकज्ञानेन्द्रियस्य कर्मेन्द्रियस्य केन्द्रस्थानस्य च परिचयः ।

१२. स्वतंत्रपरतंत्रतन्त्रिका (नाडी) स्थानस्य वर्णनम्, विविध संज्ञाचेष्टा क्षेत्राणां ज्ञानम्, इडा–पिंगला–सुषुम्ना–षट्चक्रनिरूपणम्; योगशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः, योगाभ्यासेन तन्नियन्त्रणम् ।

१३. मनसः स्वरूपम्, अणुत्वम्, एकत्वं ज्ञान–कर्मेन्द्रियत्वम् च, मनसः स्थानम् संज्ञामनोवहस्रोतसोर्वर्णनम् मानस विषयाः–चिंत्यादिवर्णनम्, तस्य कार्मुकत्वम्, संकल्पत्वम्, इन्द्रिनिग्रहत्वम् च, मनश्चेतयिता आत्मा तस्य गुणाःसुखदुःखानुभवः, ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, आत्मनो मनसोन्द्रियविषयैः सह सन्निकर्षत्वं तस्य अभावे अज्ञानम्, निद्राया उत्पत्ति, स्वप्नोत्पत्तिश्च, मनोवहस्रोतस; दोषवर्णनं च । इन्द्रियग्राह्यज्ञानसंवहनम्, प्राणस्य ज्ञानमयत्वं धारकत्वं बलदायकत्वं च; हृदयस्थित साधकपित्तस्य अभिप्रेतार्थसाधकत्वम्, उदानव्यानवाय्वोः इन्द्रियप्रेरकत्वं, बुद्धेःसहकारिकत्वम् सारासारविवेकत्वं च, मानसशारीरदोषयोःपारस्परिकसंबंधः तेषां प्रभावः, पुरुषभिन्नत्वे मनसः भिन्नस्वरूपम्, शरीरक्रियात्मकमनोविज्ञानं तत्वविवेचनं च ।

१४. ग्रंथिसंस्थानम् – विभिन्नानाम् अन्तः स्राविग्रंथीनां वर्णनं तासाम् अन्तःस्रावकार्यवर्णनं तस्य शारीरमानस–प्रभाववर्णनं, क्षय–वृद्धिजन्यलक्षणानि च ।

१५. पर्यावरणसापेक्ष्यक्रियाशारीराध्ययनम् ।

प्रात्यक्षिक विषयाः

१. रस—रक्त—शुक्रधातूनां मूत्रपुरीमलानां च सामान्यावस्थायां परिचयःपरीक्षाज्ञानं च ।

२. दोषज प्रकृतिपरिचयः परीक्षणं च । न्यूनतम विंशति दोषजप्रकृति परीक्षाप्रपत्रकनिर्माणम् ।

३. स्वस्थपुरुषे दोषधातुमलानां—प्राकृतक्रियाप्रदर्शनं परीक्षणं च, व्याधितपुरुषे तेषां वैकृतक्रियाप्रदर्शनं परीक्षणं च।

४. स्वस्थपुरुषे रक्तशर्करा, रक्तवसा, रक्तप्रोटीन्स, रक्तगत यूरिया इत्यादीनां ज्ञानम् ।

५. स्वाभाविक—वैकृत—मूत्रघटकानां निर्धारणम् परीक्षणं च ।

६. अंणुवीक्षणयंत्रस्य सामान्यज्ञानम्, तस्येपयोगः, शारीरिकसूक्ष्मतन्तु (हिस्टोलॉजीकल) ज्ञानम् ।

७. रक्तपट्टिकानिर्माणं रंजनं च, रक्त—श्वेतकण परिगणना ज्ञानं, प्रक्रियाया ज्ञानं च। रक्ते रंजकपित्तस्य (हीमोग्लोबिन) परीक्षणं तस्य प्राकृतवैकृतावस्थायां प्रात्यक्षिकं ज्ञानम् ।

८. रक्तपट्टिका निर्माणं रजनं; रक्त—श्वेतकण ज्ञानम् परिगणनं, प्रक्रियाज्ञानं च, रक्ते रंजकपित्तस्य परीक्षणं तथा प्राकृतवैकृतावस्थायाः प्रात्यक्षिकं ज्ञानम्।

९. हीमोग्लोबिनोमीटर, हीमोसाइटोमीटर, स्फिग्मोमेनोमीटर, स्फिग्मोग्राफ, ई०सी०जी०, ई०ई०जी, स्फाइरोमीटर प्रभृति शरीरक्रियात्मक सम्बद्ध यन्त्राणां परिचयः, तेषां प्रायोगिकं ज्ञानं प्रदर्शनं च ।

१०. रक्तवर्गज्ञानम् रक्तसंग्रहणं च । विविध रक्तस्कन्दन—रक्तप्रवाहकालज्ञानं प्रदर्शनं च ।

११. मांसपेशीक्रियायाः, नाडीसंस्थानक्रियायाःमण्डूक—शशाक—श्वदेहे मानवशरीरे वा परीक्षणत्मक प्रदर्शनं च ।

१२. सार—अग्नि—परीक्षा विषये न्यूनतम दश परीक्षा प्रपत्रकानां निर्माणम् ।

<u>क्रियात्मकांकानां विभजनम्</u> पूर्णांक :— २००

१.	दैनंदिनं कार्यविवरणपत्रम्	अंकाः — १०
२.	प्रकृतिपरीक्षणप्रपत्रकम्	अंकाः — १०
३.	सारपरीक्षाप्रपत्रकम्	अंकाः — १०
४.	यंत्राणां परिचयः	अंकाः — १०
५.	प्रयोगशालीयपरीक्षणम्	अंकाः — ५०
६.	प्रात्यक्षिकंप्रकृतिपरीक्षणम्	
७.	सारपरीक्षणम्	
८.	धातु—उपधातु—मलानां सामान्यावस्थायां परिचयः,	अंकाः — ५०
९.	दोषधातुमलानां सामान्यक्रियाः स्वस्थेषु; विकृतिक्रियाणाम् आतुरेषु प्रदर्शनम् यथासंभवम् ।	
१०.	मौखिकम्	अंकाः — ५०

अवधेयम्—प्रायोगिकमरीक्षायाम् अत्र प्रकृत्यादिपरीक्षार्थ प्रत्येकेषाम् ३० मिनटावधिकः समयो देयः

आलोच्यग्रंथाः

१.	आयुर्वेदीय क्रियाशारीर	—	वैद्य रणजीत राय
२.	अभिनव शरीरक्रिया विज्ञान	—	आचार्य प्रियव्रत शर्मा
३.	दोषाधातुमल विज्ञान	—	शंकर गंगाधर वैद्य
४.	प्राकृतदोष विज्ञान	—	आचार्य निरंजन देव
५.	त्रिदोषविज्ञान	—	श्री उपेन्द्रनाथ दास
६.	शारीरं तत्वदर्शनम्	—	हिलेकर शास्त्री
७.	प्राकृत अग्नि विज्ञान	—	निरंजन देव
८.	देहधात्वग्निविज्ञान	—	वैद्य पं० हरिदत्तशास्त्री
९.	शरीर क्रिया विज्ञान (भाग—१,२)	—	आचार्य पूर्णचन्द्र जैन
१०.	शरीर क्रिया विज्ञान	—	श्री मोरेश्वर द० वैद्य
११.	दोष—धातु—मलविज्ञान	—	बसन्त कुमार श्रीमाल
१२.	अभिनव शरीर क्रिया विज्ञान	—	डा० शिवकुमार गौड़
१३.	प्रायोगिक क्रियाशारीर	—	आचार्य पी० सी० जैन
१४.	फिजियोलोजी	—	गायटन
१५.	काय चिकित्सा परिचय	—	डा० सी० द्वारकानाथ
१६.	कन्सेप्ट ऑफ अग्नि	—	वैद्य भगवान दास
१७.	फिजियोलोजी	—	चटर्जी
१८.	पुरुष विचयः	—	आचार्य वी० जे० ठाकर
१९.	चरक—सुश्रुत—वाग्भटादीनामुपयोगिनोऽशाः	—	

द्वितीया व्यावसायिकी परीक्षा

२.१ चरकसंहिता (पूर्वार्द्ध : सूत्र–निदान–विमान–शारीर–इन्द्रिय–स्थानयुता)

लिखित परीक्षायाम् पत्रम् एकम्– १०० अंका:
क्रियात्मक परीक्षायाम् – ५० अंका:
व्याख्यानानि – १००

क्रियात्मकपरीक्षायाम् अंकानां वितरणक्रम: अधस्तन: –

–	तालिका (चार्ट) निर्माणार्थम्	– १० अंका:
–	कण्ठस्थीकृतश्लोकेषु दशश्लोकानां श्रावणं लेखनं च	– १० अंका:
–	स्रोतोमीमांसा, धातुविमर्श: क्षयवृद्धी च	– १० अंका:
–	प्रकृतिपरीक्षा	– १० अंका:
–	मौखिकी	– १० अंका:

आकलनार्थं मानदण्डा :–

– प्रतिसप्ताहे श्लोकद्वयस्य कण्ठस्थीकरणं व्याख्यानम् अनुशासनं भाषणं लेखनम् अन्ये क्रियाकलापाश्च।

– अन्येषु क्रियाकलापेषु समाहित: दिङ्निर्देश: अधस्तन: –

१. उपस्थिति: – ५ अंका:

२. प्रतिसप्ताहे श्लोकद्वयस्य कण्ठस्थीकरणम्, – ५ अंका:
(१½ वर्षस्यावधौ तदनुपातेन श्लोकसरणम्)

३. – अनुच्छेदन–लेखन–भाषणप्रभृतय:
– चरकविषयका: अन्ये क्रियाकलापा: – – ५ अंका:

– समग्रान्त: आकलनार्थम् – १५ अंका: (१० + ५)

पाठ्यग्रन्था: :–

१. चरकसंहिता (हिन्दी व्याख्या) – वैद्य जयदेव विद्यालंकार अथवा वैद्य अत्रिदेव विद्यालंकार अथवा
– प्रो० गोरखनाथ चतुर्वेदी एवं काशीनाथ शास्त्री अथवा
– डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी अथवा डा० रविदत्त त्रिपाठी

२. चरकसंहिता (अंग्रेजी व्याख्या) – डा० रामकरण शर्मा एवं वैद्य भगवान्दाश अथवा
आचार्य प्रियव्रत शर्मा

****

२.२ स्वस्थवृत्तम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकं	—	१०० अंकाः
प्रायोगिकम् एकम्	—	१०० अंकाः
व्याख्यानानि	—	२००
प्रदर्शनानि	—	७५

प्रथमं पत्रम्

पूर्णांकाः १००

भाग — ''क'' वैयाक्तिकस्वस्थवृत्तम् — ५० अंकाः

व्यक्तिगतस्वास्थ्यम् :—

१. स्वस्थस्य स्वास्थ्यस्य च परिभाषा, स्वस्थवृत्तप्रयोजनम्, स्वस्थस्य लक्षणम्, स्वास्थ्यस्य परीक्षणम्; त्रय उपस्तम्भाः ।

२. दिनचर्या :— ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थानम्, शरीरचिन्तानिर्वर्तनम्, मल—मूत्रोत्सर्जनम्, मुख—दन्तधावनम्, गण्डूष—कवल—धारणम्, अञ्जनम्, नस्यम्, धूमपानं ताम्बूलभक्षणं च ।

३. रात्रिचर्या :— निद्राप्रकाराः, निद्राकालः, वयोभेदेन स्वस्थातुरभेदेन निद्राप्रमाणम्, युक्तनिद्रागुणाः। रात्रिजागरण—दिवास्वाप—अनिद्रा—अतिनिद्राणां स्वास्थ्योपरि प्रभावः तच्चिकित्सा च। निद्रानाशकराः सुखनिद्राकराश्चाहारविहाराः; रात्रौ आहारः; ब्रह्मचर्य—गृहस्थाश्रमयोर्महत्त्वम् । अतिव्यवाये हानिः; स्त्रीषु संयमे लाभाः। वीर्यरक्षोपायाः, सुरतस्पृहा, विवाहः, तत्र योग्यायोग्यस्त्री—पुरुषलक्षणानि, गर्भाधानकालः ।

४. ऋतुचर्या :— आयुर्वेदीयकालमापनपद्धतिः । आदान—विसर्ग—मास—राशिस्वरूपाद् ऋतोः लक्षणत्रयम्। षड्ऋतूनाम् एकैकस्य स्वरूपम्, तस्मिन् रसा गुणाश्च। ऋतुषु दोष—संचय—प्रकोप—प्रशमाः तेषामुपपत्तिश्च, साधारणेषु ऋतुषु दोषशोधनम्। ऋतोःशरीराग्निबलेन सह सम्बन्धः। ऋतुषु आहारविहारौ पथ्यापथ्यौ। ऋतुसन्धिः। तत्र चर्या। यमदंष्ट्रा। ऋतुविपर्ययः । ऋतुसात्म्यम् ।

५. सद्वृत्तम :— सद्वृत्तपरिभाषा प्रयोजनं लक्षणं व्यवहारयुक्तं सद्वृत्तम् । शारीर—मानस—जानपदिक—स्वास्थ्य पालने सद्वृत्तस्योपयोगिता। शरीरे इन्द्रियाणां त्रिगतित्वम् सम्यगुपयुक्तता। वेषभूषा—दण्ड—आतपत्र—उपानद्धारणम्। साहसस्य परिवर्जनम्, प्रज्ञापराधः, मनसः समाहितत्वार्थं यतेत ।

६. रोगानुत्पादनीयम् :— धारणीयाः अधारणीयाश्च वेगाः। वेगधारणात् जायामाना रोगाः तेषां चिकित्सा। वृष्यरसायनसेवने लाभाः। आचाररसायनम् । निन्दिताः अनिन्दिताः पुरुषाः ।

भाग - "ख" ५० अंकाः

सार्वजनिक-सामाजिकं स्वस्थवृत्तम्

१. वायुः:- वायोः गुणाः अशुध्दयः, निवासस्थाने प्रवेशनिकासव्यवस्था; अशुध्दवायुजन्या व्याधयः; शुध्दीप्रकाराः; कृत्रिमप्रवातसाधनाननि तज्जाः दोषा अशुध्दयश्च, तस्यावश्यकी मात्रा; प्राकृतिकप्रवीजनम्, विविधाः प्रवेशव्दाराः; कृत्रिमप्रवीजनम्, निवासस्थानस्य तापनियामकव्यवस्था गुणदोषाः; वायोः स्वास्थोपरि महत्वम्; वायुपरिवर्तनम्; पर्वतीयवायुः वायुसंगठनम् अशुध्दयः मिश्रणं च ।

२. भूमिः- निवासस्थानाय :- भूमिशोधनं, तापक्रमः; निवासयोग्यायोग्यगृहाणि, पाकशाला, शौचालयः; दग्धशालाप्रभृतयः ।

३. जलम् :- तस्योपयु-क्तमात्रा प्रकाराः गुणाश्च; स्त्रोतो-नदी-कूप-तडागादीनां जलम्; तस्य मार्दवं काठिन्यं च । अशुध्दजलस्यानारोग्यत्वम्, जलशुध्दिप्रकाराः - भौतिक-रासायनिक-यन्त्रिकविधयः; विविधाः निस्यन्दकाः, जलपरीक्षाप्रकाराः ।

४. प्रकाशः सूर्यरस्शयः, सूर्यरस्श्मीनां शरीरे प्रभावः, कृत्रिमप्रकाशसाधनानि तेषां गुणदोषाः ।

५. अपद्रव्यम् :- नगरग्रामयोरपद्रव्यनिवारणव्यवस्था । जैविक घनकचरा व्यवस्थापन (बायोमेडीकल वेस्ट मॅनेंजमेंट)

६. शौचस्थानम् :- अस्थापि- स्थायिशौचस्थानम्; मेलास्थाने अस्थायि शौचस्थान-मूत्रस्थाननिर्माणम्, मलनिर्हरण विधयः; ग्रामीणक्षेत्रे मलनिर्हरणोपायाः मिश्रितपध्दतिः भिन्नपध्दतिश्चः निवासस्थानात् मलनिष्कासनव्यवस्था; प्रणालीयवायुपवेशव्यवस्था । समुद्रे तडागे वा मलविमोचनम्; भूमौ मलप्रसारणम्; भूमौ गर्त कृत्वा मलविसर्जनम्; अधःनिष्यन्दनम् रासायनिकजीवाणवीयत्याज्यविधयः । वायवीयावायवीयविधयः, तरलभागसंशुध्देः प्रमाणम् ।

७. शवविनाशनम् :- अग्निदाहः, विद्युद्दाहः, भूमौस्थापनम् ।

८. औद्योगिकस्स्थानेषु स्वास्थरक्षणोपायाः, शुध्दजलप्रबन्धश्च ।

९. विद्यालयस्थानम् :- विद्यालयभवनेषु वायोः प्रकाशस्य च व्यवस्था ।

१०. स्वास्थनाशक विभिनन व्यवसायानं स्वास्थ्ये प्रतिकूलप्रभावः ।

११. जनपदोध्वंसः संक्रामकरोगाश्च :- जनपदोध्वंसस्य परिभाषा, संक्रामकरोगपरिभाषा च । विज्ञप्तिः, पृथक्करणन्, आतुरालयस्य विसंक्रमितीकरणं, विसंक्रमिकरणस्य प्राकृतिक-रासायनिक-भौतिकविधयः; आर्द्र-उष्णवाष्पव्दारा

विसंक्रमणम्; विसंक्रामकयन्त्रम्; विषमज्वर-मसूरिका-वातालिका (प्लेग)-विसूचिका-वातज्वर-मलेरिया-कुष्ट-वीसर्पदिसंक्रामकरोगाणां ज्ञानं प्रतिरोधश्च । व्याधिक्षमत्वप्रकाराः । संसर्गजाः कुसंसर्गजाश्च रोगाः-फिरंग-उपदंश-एड्स(ओजःक्षय)-उष्णमेहादीनां प्रतिकाराः ।

१२. चिकित्सालयभवनम्—स्थानम्, प्रकाशादिव्यवस्था; आतुरसुविधासाधनानि; अन्तरंग—बहिरंग विभागः; पंचकर्मागारः, शस्त्रकर्मागारः, पृथक्कृतचिकित्सालयः ।

१३. ऋतुवातावरणयोर्ज्ञानम् ।

१४. परिवारकल्याणकार्यक्रम :— जनसंख्यासमस्या, जनसंख्यावृद्धिः, आर्थिकविकासश्च। जनसंख्यानिर्धारणे जीवनस्य गुणवत्ता, पर्यावरणम्; जनसंख्याशिक्षायाः सामान्यशिक्षया सह सम्बन्धः, जनसंख्यापरकाः विभिन्न—सिद्धान्ताः। इतिहासः, स्वरूपम्, उपलब्धिः, परिवारकल्याण—कार्यक्रमस्य विविधाः पद्धतयः, परिवारकल्याणकार्यक्रमे राजकीयानाम् अराजकीयानां चिकित्सालयानां योगदानम् तत्र चिकित्साकानां शिक्षकाणां छात्राणां सामाजिककार्यकर्तृणां च संभावितं योगदानम् ।

१५. राष्ट्रियकार्यक्रमः :— मलेरिया—दूरान्ध्य (मायोपिया)—राजयक्ष्म—कुष्ठ—एड्स रोगाः, तत्र राष्ट्रिय कार्यक्रमस्य महत्वम् ।

१६. मातृ—शिशुकल्याणकार्यक्रमः — तत्कार्यक्रमस्योद्देश्यम्; महत्वम्, कार्यक्रमस्यांगानि; रोगप्रतिरक्षणस्योपायाः बालकेषु टीकाकरणकर्माणि, भारते प्रचलिताः मातृ—शिशु—कल्याणस्य विभिन्नाः कार्यक्रमाः । कीटजन्य व्याधयः—मलेरिया—फायलेरिया दूषितजलसेवनजन्यव्याधयः विषाणुजन्य विसूचिका—पोलियो—मन्थरज्वर (टाईफाइड)

कृमिजन्यविकाराः — स्नायुकः (गिनीवार्म), स्नायुकृमिः, सूत्रकृमिरोगाश्च ।

दूषितवायुजन्यव्याधयः :— शीतला—मसूरिका—रोमान्तिका—राजयक्ष्मा च ।

१. आहारविधिः — आहारविधिविशेषायतनानि; पथ्यापथ्याहाराः तन्महत्त्वम्; रोगानुसारम् आहारविचारः — ज्वर—अतिसार—प्रवाहिका—अर्श—अग्निमान्द्य—अजीर्ण—आध्मान—छर्दि—शूल—स्थौल्येषु ।

२. आहारस्य प्रमाणं पोषणं च भोजनस्यावश्यकाः अवयवाः, आदर्शभोजनम्, मात्रानुसारं आहारस्य महत्त्वम्। वयः—व्यवसाय—गर्भिणी—बालकभेदेन भोजनम्। आदर्शाहारे प्रोभूजिन (प्रोटीन), कार्बोज (कारबोहाइड्रेट)—वसा (फैट)—खनिज—लवण—जीवनीयतत्त्वानां योनयः। कार्याभावजन्यव्याधयः षड्रसभोजनस्य महत्त्वम्, देशानुरूपं पोषणस्य मानपरीक्षा; पोषणस्य सामाजिकपरिणामम्, पोषणविषयकः राष्ट्रियकार्यक्रमः ।

३. आहार परीक्षणम् :— मांसपरीक्षणम्, दुग्धसंगठनं तस्य परीक्षणम् ।

४. आहारद्रव्याणि :— शाकाहार—मांसाहारयोः गुणाः अवगुणाश्च। दूषितमांससेवनजन्यव्याधयः। दुग्धसेवनम्, मादकद्रव्याणां शरीरे प्रभावाः यथा—अहिफेन—चरस—गांजा—भंगा—कोकेनप्रभृतयः, आधुनिकाहारस्य प्रभावः। मसाल—लेपादि द्रव्याणामुपयोगः तथा शरीरे प्रभावः। मदिरापान—धूमपानादीनां शरीरे प्रभावः ।

५. प्राथमिक स्वास्थ्य संरक्षणस्य — प्राथमिक स्वास्थ्य संरक्षणस्य परिभाषा महत्वपूर्णांगानि, स्वरूपं देशे (राज्ये) प्राथमिक स्वास्थ्यसंगठनस्य रचना, प्रशासनिकनियन्त्रणम्, आयुर्वेदचिकित्सापद्धतेः जनसंख्योपरि वर्त्तमाने संभावितं योगदानम् ।

६. विश्वस्वास्थ्यसंगठनम्, अलमा आटाघोषणापत्रम्, राष्ट्रिया स्वास्थ्यनीतिः, तस्मिन् आयुर्वेदस्यान्यभारतीय–चिकित्सा पद्धतीनां च महत्त्वम् ।

७. स्वास्थ्य प्रशासनम् :– स्वास्थ्यचिकित्साविभागयोः देशराज्यस्तरीयस्वरूपम् । अन्ताराष्ट्रिय–राष्ट्रिय–प्रदेशीय–स्थानीय–स्वास्थ्यनियमाः ।

८. स्वास्थ्यविषयक सांख्यिकी :– संकलनं, संकलनविधिः, लक्ष्यं, (पंजीकरणम्) जन्म–मृत्यु संख्याऽऽकलनम्। मृत्योः वास्तविकं प्रमाणीकरणम् ।

द्वितीयं पत्रम् पूर्णांक : १००

प्रथमो विभागः

योगनिसर्गोपचारश्च अंकाः ५०

क — योगः

१. योगस्य निष्पत्तिः व्युत्पत्तिश्च; विविधाः परिभाषाः व्याख्याः, प्रयोजनम्। योगस्यष्टावंगानि तेषां परिचयश्च।

२. योगस्य विकासः (प्राचीनकालतः आधुनिककालपर्यन्तम्), आधुनिके जीवने तस्योपयोगिता च ।

३. हठयोग–राजयोगयोः स्वरूपं व्याख्या प्रयोजनं साधकानि बाधकानि च तत्त्वानि। योगेन सह आयुर्वेदस्य सम्बन्धः ।

४. आयुर्वेदे योगस्य वर्णनं स्वरूपप्रतिपादनसहितम् आयुर्वेदीयचिकित्सायाम् तस्योपयोगिता।

५. आयुर्वेदसम्मतो योगस्तस्मात् सुखदुःखनिवृत्तिः ।

६. योगे मोक्षे च सर्वेषां वेदनानामभावः ।

७. सत्याबुद्धिः योगसाधिका एव।

८. मोक्षस्य लक्षणं तस्योपायाः; मुमुक्षूणाम् उदयनानि, मुक्तात्मनो लक्षणम् ।

९. स्वास्थ्यरक्षणार्थं योगस्य महत्त्वम उपयोगिता च। शरीरस्रोतःसु योगाभ्यासस्य प्रभावः ।

१०. योगस्य सिद्धिकराः प्रतिबन्धकाश्च भावाः; योगायुर्वेदयोः कर्मसिद्धान्तादिविवेचनम्, मनोविवेचनम्; यमाः नियमाश्च।

आसनस्य परिभाषा, शास्त्रीया व्याख्या सिद्धान्ताः नियमाश्च। योगासनानां वर्गीकरणं तेषामुपयोगिता स्वास्थ्योपरि सामान्यः शरीरक्रियात्मकः मानसिकश्च प्रभावः। आसनाभ्याससमये अपेक्षितान्यनुपालनीयानि अवधेयानि। आसनव्यायामयोस्तुलनात्मकं विवेचनम्; अधस्तनानाम् प्रमुखासनानाम् अवधानपुरस्सरं ज्ञानम् : स्वस्तिकासनम्, गोमुखासनम्, सर्पासनम्, कुक्कुटासनम्, उत्तानकूर्मासनम् धनुरासनम्, मत्स्येन्द्रासनम्, मयूरासनम्, शवासनम्, भद्रासनम्, सिंहासनम्, सर्वांगासनम्, शीर्षासनम्, पवनमुक्तासनम्, भुजंगासनम्, वज्रासनम्, सुप्तवज्रासनम्, मत्स्यासनम्, चक्रासनम्, हलासनम्, शलभासनम्, सूर्यनमस्कारश्च । योगे मिताहारस्य हितभोजनस्य लक्षणम् । योगाभ्यासकाले पथ्यापथ्यविचारः ।

११. प्राणायामस्यार्थः व्याख्या उद्देश्याः नियमाः, अवधेयानि, वर्गीकरणं सिद्धिलक्षणं तस्य शरीरे चिकित्सात्मकश्च प्रभावः ।

१२. कुम्भकभेदाः—सूर्यभेदनम्—उज्जयी—शीतली—सीत्कारी—भस्त्रिका—भ्रामरी—मूर्च्छा—प्लावनी च ।

१३. मलशोधकः प्राणायामः। भ्रामरी प्राणायामः ।

१४. प्राणायामस्य कालः—अवर—प्रवर—मध्यमक्रमेण लक्षणम्

१५. प्राणायामस्य स्वेदकार्यम् ।

१६. प्राणायामाभ्यासकाले भोज्यम् अभोज्यं च ।

१७. प्राणायामस्य युक्तायुक्तफलम् ।

१८. प्राणायामेन व्याधीनां प्रतिकारः ।

१५. नाडीशुद्धिलक्षणम् ।

२०. षट्कर्माणि—एतेषामर्थः उद्देश्यः विधिः शारीरकः क्रियात्मकश्च सिद्धान्तः चिकित्सा च। पञ्चकर्मसु षण्णां कर्म्मणां निवेशः ।

२१. योगध्यानस्य महत्वं मानसस्वास्थ्योपरि तस्य प्रभावः

२२. इडा—पिंगला—सुषुम्णानाडीनां वर्णनम्

२३. बन्धाः मूल जालन्धर—उड्डियान भेदाः

२४. नैष्ठिकी चिकित्सा

२५. यौगिकक्रियाणां शारीर—मानस—दोषेषु प्रभावः

२६. संस्थानानुसारेण यौगिकक्रियाणां विभजनं प्रभावश्च ।

ख — निसर्गोपचारः अंकाः ५०

१. प्राकृतिकचिकित्सा :— निसर्गोपचारस्य परिभाषा, प्रयोजनं महत्वं स्वरूपं विशेषश्च। आयुर्वेद—निसर्गोपचारयोः सम्बन्धः, आधुनिक जीवने च तस्योपयोगिता स्थानं महत्वं च ।

२. जलचिकित्सा :— अस्य गुणाः महत्त्वम्, शीतोष्णभेदेन चिकित्सायां जलस्योपयोगः ।

३. प्राकृतिकचिकित्सायां तस्योपयोगस्य विभिन्न विधीनां च चिकित्सात्कमोपयोगः ।

४. स्वेदेन सह तस्य तुलनात्मको विचारः, निम्नभावानां विधिपूर्वकं वर्णनम् :— पादप्रक्षालन—वमन—नेति—धौति—बस्ति—त्राटक—स्नानादिकं च। पाद—हस्त—पृष्ठवंश—मेहन—मेरुदण्ड—बस्ति—कटिस्नानम् । आयुर्वेदोक्त—वाष्पभेदे स्नानस्य प्रकाराः। जलपट्टिकानामपुयोगश्च ।

५. बाह्यस्नानं तस्य प्रकाराः स्थानिक—सार्वदैहिकभेदेनोपकरणभेदेन च ।

६. मृच्चिकित्सा — मृदां प्रकारा: गुणा: चिकित्सात्मकं महत्त्वं च। मदाचयनं तस्य सिद्धान्त:। मृत्तिकामज्जनं चिकित्सायां च तस्योपयोगिता।

७. सूर्यप्रकाशस्य महत्त्वं आपत्स्नानस्य विधि: भेदाश्च।

८. मर्दनस्य भेदा: गुणा: चिकित्सायां महत्त्वम्। मर्दनस्य विभिन्नविधीनां चिकित्सात्मिकोपयोगिता परिणाम: प्रभावश्च।

९. प्राकृतिकाहारप्रयोजन सिद्धान्त: महत्वं च । आहारविधिविशेषायतनानि, आहारद्रव्याणां गुणा: प्रभावश्च।

१०. उपवासचिकित्सा; उपवासस्य चिकित्सायां महत्त्वम्। विश्रामस्य चिकित्सायामुपयोगिता।

११. वाय्वाकाशचिकित्सा — वाय्वाकाशयो: चिकित्सायां महत्वंमुपयोगिता च। तयो: स्वरूपयोगविधीनां परिचय:।

प्रात्यक्षिकविषया: १०० अंका:

१. प्रमिमर्श—अंजन—धूप—गण्डूष—कवलानां प्रत्यक्षपरिचय: ।

२. भौत्यादि षड् यौगिकक्रियाणां प्रत्यक्षपरिचय: ।

३. कानि षड् योगासनानि ? केषामपि षड्योगासनानां प्राणायामान्तर्गतपूरक—रेचक—कुम्भकानां प्रत्यक्षपरिचय:। आसने पश्चिमोत्तानासन—पद्मासन—पवनमुक्तासन—सर्वांगासन—धनुरासनानामभ्यास: ।

४. जलसंस्थान निरीक्षणम् ।

५. मलनिष्कासनसंस्थाननिरीक्षणम्

६. दुग्धयोजनाया निरीक्षणम्

७. कुष्ठाश्रमनिरीक्षणम् ।

८. औद्योगिकसंस्थाननिरीक्षणम्

९. मातृ—शिशुकल्याणसंस्थाया' निरीक्षणम्

१०. परिवारकल्याणकेन्द्रस्य निरीक्षणम्

११. ग्रामीणपरिसरे आरोग्यसर्वेक्षणकार्यक्रम:

१२. यन्त्र—उपकरण—सामग्रीपरिचय:, उपयुक्तता गुणाश्च।

(अ) प्रवेशनिर्गममार्गौ

(ब) मलवाहक प्रणाली

(स) जलपरीक्षा जलदोषा:

(द) दुग्धमापक:

(य) सिकतानिस्तारिका

आलोच्यग्रन्थाः

१.	स्वस्थवृत्तसमुच्चय	—	पं० राजेश्वरदत्त शास्त्री
२.	स्वास्थ्यविज्ञान	—	डा० भास्कर गोबिंद घाणेकर
३.	स्वास्थ्यविज्ञान	—	डा० मुकुंद स्वरूप वर्मा
४.	आयुर्वेदीय हितापदेश	—	वैद्य रणजितराय देसाई
५.	योग और आयुर्वेद	—	डा० रामकुमार जैन
६.	स्वस्थवृत्त विज्ञान	—	डा० समहर्ष सिंह
७.	स्वस्थवृत्तम्	--	डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
८.	आयुर्वेदीय स्वस्थवृत	—	जाहुलकर
९.	हठयोग प्रदीपिका (घेरण्ड संहिता)	—	स्वात्माराम योगेन्द्र
१०.	यौगिक योग पद्धति	—	भारतीय प्राकृतिक चिकित्सा परिषद्
११.	यौगिक चिकित्सा	—	श्री केदारनाथ गुप्त
१२.	प्राकृतिक चिकित्सा विधि	—	शारदा प्रसाद
१३.	प्राकृतिक चिकित्सा विज्ञान	—	वर्मा
१४.	जनसंख्या शिक्षा सिद्धान्त एवं उपदेयसा	—	डा० निर्मल साहनी
१५.	हेल्थ एडमिन्स्ट्रेशन इन इण्डिया	—	एस०सी० सील
१६.	स्वस्थवृत्तम्	—	डा० शिवकुमार गौड़
१७.	हेल्थ एण्ड फेमिली बेल्फेअर	—	टी० एल० देवराज
१८.	सचित्र योगासन दर्शिका	—	डा० इन्द्र मोहन झा
१९.	Preventive & Social Medicine	—	J. K. Park
२०.	योगदीपिका	—	श्री अय्यंगार
२१.	स्वस्थवृत्त	—	वैद्य सकद
२२	Positive Health	—	Dr. L. P. Gupta
२३.	Biogenic Secrets of Food in Ayurveda	—	Dr. L. P. Gupta
२४.	योग एवं यौगिक चिकित्सा	—	रामहर्ष सिंह
२५.	स्मृतिग्रथों में निहित स्वस्थवृत्तपरक सामग्री	—	डा० श्रीमति निगम शर्मा
२६.	The Foundations Contemporary Yoga	—	R. H. Singh
२७.	योग सिद्धान्त एवं साधना	—	हरिकृष्ण शास्त्री दातार
२८.	चरक–सुश्रुत–वाग्भट आदि के उपयोगी अंश	—	

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् – १०० अंकाः
क्रियात्मकम् – २०० अंकाः
व्याख्यानानि – १८०
क्रियात्मकानि – ९० अंकाः

२.३ द्रव्यगुणविज्ञानम्

प्रथमं पत्रम्

पूर्णांकाः १००

भाग – क ५० अंकाः

१. द्रव्यगुणशास्त्रस्य लक्षणं, सप्तपदार्थाः–द्रव्य–रस–गुण–वीर्य–विपाक–प्रभाव–कर्माणि, एतेषां सामान्य–परिचयः ।

२. द्रव्यस्य लक्षणं, पांचभौतिकत्वं, औषधत्वं, नानौषधित्वं च; द्रव्यप्राधान्ये युक्तयः ।

३. द्रव्यस्य वर्गीकरणं चेतनाचेतनभेदेन, कार्यकारणभेदेन, योनिभेदेन, प्रभावभेदेन, सौम्याग्नेयभेदेन च; रसस्कन्धाः,। चरकसुश्रुतवाग्भटोक्तानां गणानां ज्ञानम्, अन्यनिघण्टूनां वर्गीकरणापद्धतिश्च । वानस्पतिकवर्गीकरणम्, तत्तत्कुलगतानामोषधीनां संख्यानम् ।

४. गुणस्य निरुक्तिः, लक्षणानि, भेदाः, गुर्वादीनां परादीनां च गुणानां विशदज्ञानम् ।

५. रसस्य निरुक्तिः, अर्थाः, लक्षणं, रससंख्यानिर्धारणे विभिन्नमतविवेचनपुरस्सरं सिद्धान्तनिरूपणम्। रसानां पांचभौतिकत्वं, निर्वृत्तिविशेषहेतुः, रसानुरसयोःभेदः, षण्णां रसानां वैशिष्ट्यं भौतिकसंगठनं च, ऋतुप्रभावः, भौतिकनिष्पत्तेः निर्धारणम्, रसोपलब्धिहेतवः, रसरूपान्तरम् ।

रसानां वर्गीकरणम्, षड्रसानां लक्षणानि, गुणकर्माणि, अत्युपयोगे दोषाश्च, रसगुणानामुत्तममध्यमाधमत्वेन व्यवस्था, रसानां सापवादनिर्देशज्ञानम् । रसेषु दोषदूष्याणां शमनं कोपनत्वम्। औषधे आहारे च रसानां प्रयोगक्रमः ।

६. विपाकस्य निरुक्तिः, लक्षणं, अवस्थापाकभेदाद् भेदः, विपाकस्वरूपसंख्यानिर्धारणे विभिन्नमतविवेचनपुरस्सरं सिद्धान्तस्थापनम् । विपाकानां गुणकर्माणि, विपाकतारतम्यम्, विपाकोपलब्धिः । रसविपाकयोर्भेदः, विपाकप्राधान्ये युक्तयः ।

७. वीर्यस्य निरुक्तिः, लक्षणं, वीर्यस्वरूपसंख्यानिर्धारणे विभिन्नमतसमीक्षापुरस्सरं सिद्धान्तस्थापनम्। वीर्येषु भूतोत्कर्षविचारः, वीर्यकर्माणि, वीर्योपलब्धिहेतवः, वीर्यनिर्धारणे सामान्यसिद्धान्तनिरूपणपुरस्सरं सापवादनिर्देशः, वीर्यप्राधान्यनिरूपणम् ।

८. प्रभावस्य निरुक्तिः, लक्षणं, प्रभावजन्यकर्माणि, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वम्, प्रभावप्राधान्यनिरूपणं च ।

९. द्रव्याश्रितरसादीनां परस्परसम्बन्धस्य बलाबलस्य च निरूपणम् ।

भाग – ख

५० अंका:

१. कर्मणः निरुक्तिः, लक्षणं, स्वरूपं, भेदाः, प्राचीनार्वाचीनदृष्ट्या कर्मप्रक्रियाविवेचनम् । कर्मणां वर्गीकरणं, द्रव्यकार्मुकताया विविधपरीक्षणम्। निम्नाङ्कितानामन्येषां च कर्मवाचकशब्दानां सोदाहरणं विवेचनम्; यथा–दीपनं, पाचनं, संशोधनं, संशमनम्, अनुलोमनं, स्रंसनं, भेदनं, रेचनं, लेखनं, ग्राहि, स्तम्भनं, मदकारि, प्रमाथि, व्यवायि, विकासि च ।

२. आकृति–गुण–कर्म–जाति–कार्यप्रसिद्धिसाधर्म्येण औद्भिदगणानां निरूपणम्, यथा–पंचमूलं, पंचवल्कलं, पंचपल्लवाः, त्रिफला, त्रिकटु, त्रिभदः, चतुरूषणम्, पचंकोलम्, षडूषणम्, चतुर्बीजम्, जीवनीयगणः, अष्टवर्गः, त्रिजातकम्, चतुर्जातकं, पंचतिक्तम्, अम्लपंचकम्, महापञ्चविषम्, उपविषादि। जांगमेषु–क्षीराष्टकं, मूत्राष्टकम्, पित्तपंचकम् च । भौमेषु लवणपंचकम्, क्षारद्वयं, क्षाराष्टकं च ।

३. द्रव्याणां नामकरणस्य आधारः, पर्यायकथनस्य च सार्थक्यम्। देशभूमिप्रविभागः; द्रव्याणां संग्रहणम्, संग्राह्यद्रव्यस्वरूपम्, संग्रहणविधिज्ञानम्। औद्भिदद्रव्याणामवयवभेदेन संग्रहणविधिः, संग्रहकालज्ञानम्; वीर्यभेदेन द्रव्याणां संग्रहणम्, संगृहीतद्रव्याणां संरक्षणविधिः, भेषजागारम्। मानपरिभाषा, पौतव–द्रुवय–पाय्यनामानां प्राचीनार्वाचीनभेदेन विवेचनम् ।

४. द्रव्याणां विविधाशुद्धयः ताषां शोधनम्, अपमिश्रणानां कृत्रिमद्रव्याणां च परिज्ञानम् ।

५. प्रशस्तभेषजं, भेषजप्रयोगः, प्रयोज्यांगानि, द्रव्याणां वैरोधिकविचारः, औषधयोगप्रस्तुतिः, मात्रानिर्धारणे वयो–बल–लिंग–अग्नि–दोष–दूष्य–व्याधि–कोष्ठ–द्रव्यप्रकृति–अभ्यास–सत्व–देश–काल–कल्पादीनां विचारः । अनुपानव्यवस्था, भैषज्यप्रदानकालाः, भैषज्यप्रयोगमार्गाः ।

६. द्रव्यगुणशास्त्रस्य संक्षिप्तेतिहासः, प्राचीनकाले वेदेषु द्रव्यगुणशास्त्रस्य निर्देशः, आयुर्वेदीयसंहितासु द्रव्यगुणप्रकरणानि, निघण्टुग्रन्थानां सामान्यपरिचयः, अर्वाचीनविद्वद्विरचितानां द्रव्यगुणविज्ञानीयग्रन्थानां परिचयः ।

द्वितीयं पत्रम्

पूर्णांका: १००

भाग — क

५० अंका:

अद्योलिखितानां द्रव्याणां गण—कुल—परिचय:, मुख्यपर्याया:, अंगप्रत्यंगवर्णनं, द्रव्याधिष्ठानभेदेन कर्मज्ञानं, आमयिकप्रयोगा: विशिष्टमात्रा—कल्पा:ओषधियोगा:, विषौषधीनां विषाक्तप्रभावस्तन्निवारणोपायाश्च —

१. अगुरू:	२. अग्निमन्थ:	३. अजमोदा	४. अतिविषा
५. अपराजिता	६. अपामार्ग:	७. अरलु:	८. अर्कद्वयम्
९. अर्जुन:	१०. अशोक:	११. अश्वगन्धा	१२. अंकोल:
१३. आमलकी	१४. आरग्वध:	१५. उदुम्बरम्	१६. उशीरम्
१७. एरण्ड:	१८. एलाद्वयम्	१९. कटुका	२०. कण्टकारी
२१. कपिकच्छु:	२२. कम्पिल्लक:	२३. करंज:	२४. करवीर:
२५. कर्कटश्रृंगी	२६. कर्पूर:	२७. काकमाची	२८. काकोदुम्बर:
२९. कांचनार:	३०. कारवेल्लक:	३१. कालमेध:	३२. किराततिक्त:
३३. कुटज:	३४. कुपीलु:	३५. कुमारी	३६. कुलत्थ:
३७. कुष्ठम्	३८. खदिर:	३९. गम्भारी	४०. गुग्गुलु:
४१. गुडूची	४२. गोक्षुर:	४३. चन्दनत्रयम्	४४. चित्रक:
४५. चोपचीनी	४६. जटामांसी	४७. जाती	४८. जातीफलम्
४९. जीरकद्वयम्	५०. जीवन्ती	५१. ज्योतिष्पती	५२. तालीशम्
५३. तुम्बुरू:	५४. तुलसी	५५. तुवरक:	५६. त्रिवृत्
५७. त्वक्पत्रम्	५८. दन्ती	५९. दाडिम:	६०. दारुहरिद्रा
६१. देवदारु:	६२. धत्तूर:	६३. धान्यकम्	६४. नागकेशर:
६५. निम्ब:	६६. निर्गुण्डी	६७. पलाश:	६८. पाटला
६९. पाठा	७०. पिप्पली	७१. पुनर्नवा	७२. पुष्करमूलन्
७३. पृश्निपर्णी	७४. बलापंचकम्	७५. बाकुची	७६. बिमीतक:
७७. बिल्व:	७८. बीजक:	७९. बृहती	८०. ब्राह्मी
८१. भल्लातक:	८२. भार्ङ्गी	८३. भृंगराज:	८४. मंजिष्ठा
८५. मण्डूकपर्णी	८६. मधुकम्	८७. मरिचम्	८८. मुस्तकम्
८९. यवानी	९०. यवास:	९१. रसोन:	९२. रास्ना
९३. रोहीतक:	९४. लोध्र:	९५. वचा	९६. वत्सनाभ:
९७. वनत्रपुषी (गिरिपर्पट:)	९८. वरुण:	९९. वाराही	१००. वासा
१०१. विडङ्गम्	१०२. विदारी	१०३. शंखपुष्पी	१०४. शटी
१०५. शतपुष्पाद्वयम्	१०६. शतावरी	१०७. शालपर्णी	१०८. शाल्मली
१०९. शिग्रुद्वयम्	११०. शिरीष:	१११. श्योनाक:	११२. सदापुष्पा
११३. सप्तचक्रा	११४. सप्तपर्णी	११५. सर्पगन्धा	११६. सारिवाद्वयम्
११७. हरिद्रा	११८. हरीतकी	११९. हिंगु	

अधोलिखितानां द्रव्याणां सामान्यपरिचय: गुणधर्मज्ञानं च :—

१. अक्षोट:	२. अङ्कोट	३. अतसी	४. अध:पुष्पी
५. अमरवल्ली	६. अम्लवेतस:	७. अरण्यजीरक:	८. अश्मन्तक:
९. अश्वकर्ण:	१०. अश्वगोलम्	११. अश्वत्थ:	१२. आकारकरभ:
१३. आखुपर्णी	१४. आम्र:	१५. आम्रगन्धिहरिद्रा	१६. आवर्तकी
१७. इक्ष्वाकु:	१८. इङ्गुदी	१९. इन्द्रवल्ली	२०. इन्द्रवारुणी
२१. इरिमेद:	२२. ईश्वरी	२३. उटंगनम्	२४. उपकुंचिका
२५. एरण्डकर्कटी	२६. कुकुन्दर:	२७. कुङ्कुष्ठम्	२८. कट्फल:
२९. कतकम्	३०. कदम्ब:	३१. कदली	३२. कमलम्
३३. करीर:	३४. कशेरूकम्	३५. काण्डीर:	३६. कार्पास:
३७. काश:	३८. कासनी	३९. कासमर्द:	४०. कीटमारी
४१. कुमुदम्	४२. कुश:	४३. कूष्माण्डम्	४४. कृष्णबीजम्
४५. केतकी	४६. केबुकम्	४७. कोकिलाक्ष:	४८. कोशातकी
४९. खर्जूरम्	५०. गन्धप्रसारणी	५१. गर्जरम्	५२. गाङ्गेरूकी
५३. गुंजा	५४. गोजिह्वा	५५. गोरक्षमज्जा	५६. चक्रमर्द:
५७. चक्षुष्या	५८. चन्द्रशूर:	५९. चम्पक:	६०. चांगेरी
६१. चिरबिल्व:	६२. चुक्र:	६३. चोरक:	६४. छत्रकम्
६५. छिक्किका	६६. जयन्ती	६७. जयपाल:	६८. जीमूत:
६९. झण्डु:	७०. तगरम्	७१. तमाल:	७२. तरुणी
७३. तवाक्षीरम्	७४. तालमूली	७५. तिन्तिडीकम्	७६. तिन्दुक:
७७. तिल:	७८. तिलपर्णी	७९. तैलपर्ण:	८०. त्रपुषम्
८१. त्रायमाणा	८२. दमनक:	८३. दूर्वा	८४. द्राक्षा
८५. द्रोणपुष्पी	८६. धन्वयास:	८७. धातकी	८८. धामार्गव:
८९. नल:	९०. नारिकेल:	९१. नीली	९२. पटोल:
९३. पत्राङ्गम्	९४. पद्मकम्	९५. परूषकम्	९६. पर्णबीज:
९७. पर्णयवानी	९८. पर्पट:	९९. पलाण्डु:	१००. पातालगरुडी
१०१. पारसीकयवानी	१०२. पारिजात:	१०३. पारिभद्र:	१०४. पारीष:
१०५. पाषाणभेद:	१०६. पिशाचकार्पास:	१०७. पीतमूला	१०८. पीलु:
१०९. पुत्रजीवक:	११०. पुन्नाग:	१११. पूग:	११२. पूतिहा
११३. प्रियङ्गु:	११४. प्रियाल:	११५. प्लक्ष:	११६. बकुल:
११७. बदरम्	११८. वनफ्शिका	११९. बब्बूल:	१२०. बिम्बी
१२१. बीजपूर:	१२२. बोलम्	१२३. भंगा	१२४. भूर्ज:
१२५. मखान्नम्	१२६. मदन:	१२७. मदयन्तिका	१२८. मधूक:
१२९. ममीरा	१३०. मयूरशिखा	१३१. मस्तकी (रूमी मस्तगी)	१३२. मांसरोहिणी

१३३. मानक:	१३४. लामज्जक:	१३५. मायाफलम्	१३६. माषपर्णी
१३७. मुचकुन्द:	१३८. मुद्गपर्णी	१३९. मुशली	१४०. मूर्वा
१४१. मूलकम्	१४२. मेथिका	१४३. मेदाशक:	१४४. मेषश्रृंगी
१४५. रक्तनिर्यास:	१४६. रक्तप्रसादनी (उशवा)	१४७. राजिका	१४८. रोहिषम्
१४९. लज्जालु:	१५०. लताकस्तूरी	१५१. लांगली	१५२. वंश:
१५३. वट:	१५४. वनपलाण्डु:	१५५. वन्दाक:	१५६. वाताद:
१५७. विकङ्कत:	१५८. वीरतरु:	१५९. वृक्षाम्ल:	१६०. वृद्धदारू:
१६१. शतपुष्पाद्वयम्	१६२. शाखोट:	१६७. शाल:	१६८. शिंशपा
१६९. शितिवार:	१७०. श्रृङ्गाटकम्	१७१. शैलयम्	१७२. शैवालम्
१७३. सतापम् (सिताब, सुद्दाब)	१७४. सरल:	१७५. सर्ज:	१७६. सल्लकी
१७७. सहदेवी	१७८. सिल्हक:	१७९. सुगन्धवास्तूकम्	१८०. सुदर्शना
१८१. सुरञ्जानम्	१८२. सुरपुन्नाग:	१८३. सूरण:	१८४. सैरेयक:
१८५. साम: (टुटगंठा)	१८६. स्वर्णक्षीरी (सत्यानाशी)	१८७. स्वर्णपत्री	१८८. हंसपदी
१८९. हंपुषा	१९०. हरमलम्	१९१. हरितमंजरी	१९२. हिंस्रा
१९३. हिज्जल:	१९४. हिलमोचिका	१९५. हृत्पत्री	

भाग — ख

५० अंका:

१. निम्नांकितानां जान्तवद्रव्याणां परिचय: गुणकर्मप्रयोगज्ञानं च —

१. कस्तूरी	२. गोरोचना	३. पूति: (खट्टासी)
४. मृगश्रृंगम्	५. अग्निजार:	६. मुक्ता
७. प्रवाल:	८. शंख:	९. शुक्ति:
१०. शम्बूक:	११. वराटिका	१२. अंगरसा: (यकृदादिमत्वम् .... अंत:स्राविग्रन्थिरसा:)

२. भौमद्रव्याणां धातूपधातुरसोपरसानां सामान्यपरिचय: ।

३. अधस्तनवर्गोक्तानां अन्नपानोपयोगिद्रव्याणां परिचय: गुणकर्मज्ञानं च :—

१. जलवर्ग:	२. दुग्धवर्ग:	३. मधुवर्ग:	४. इक्षुवर्ग:
५. तैलवर्ग:	६. मद्यवर्ग:	७. मूत्रवर्ग:	८. शूकधान्यवर्ग:
९. शिम्बीधान्यवर्ग:	१०. फलवर्ग:	११. शाकवर्ग:	१२. मांसवर्ग:
१३. लवणवर्ग:	१४. आहारोपयोगिवर्ग:		

४. शरीरे विभिन्नसंस्थानोपरि कार्यकारिणां प्रमुखानामाधुनिकद्रव्याणां शुल्बौषधम् (सल्फाड्रग्स), प्रतिजैविकौषधं (एन्टीबायटिक्स), जीवनीय (विटामिन), प्रभृतीनां गुणधर्मविवेचनं तद्व्यापदां निवारणार्थमायुर्वेदीयोपचारश्च।

— क्रियात्मकम् —

१. निम्नांकितानामोषधीनां विशिष्ट द्रव्यपरिचयात्मकं ज्ञानमावश्यकम् —

१. काण्डे—गुडूची, अपामार्गः	२. पत्रे—स्वर्णपत्री, वासा	३. पुष्पे—लवंगः नागपुष्पम्
४. फले—पिप्पली, बिभीतकम्	५. बीजे—महानिम्बः, विडंगम्	६. त्वचि—अर्जुनः, कुटजः
७. निर्यासे — हिंगु, गुग्गुलुः	८. जांगमद्रव्ये — मधु ।	

२. पंचदश स्थानीयानि पंचदशान्यप्रदेशीयानि द्रव्याणि संगृह्य विधिवत्पत्रके निवेश्य द्रव्यावली (एलबम), क्रियात्मकपरीक्षायां सा च समुपस्थापनीया ।

३. वनौषधिसंग्रहार्थम् प्रतिवर्षमेका यात्रा स्थानीया, अन्या चान्यप्रदेशीया आवश्यकी । क्रियात्मकपरीक्षायाः अंकविभजनम् —

१. दैनन्दिनकार्यम्	—	२५ अंकाः
२. द्रव्यसंग्रहः	—	२५ अंकाः
३. द्रव्यपरिचयः	—	२५ अंकाः
४. प्रयोगशालीयद्रव्यपरीक्षणम्	—	२५ अंकाः
५. मौखिकम्	—	१०० अंकाः

आलोच्यग्रंथाः —

१. द्रव्यगुणविज्ञान (१—५ भाग) — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२. द्रव्यगुण विज्ञान — डा० ज्ञानेन्द्र पाण्डेय
३. क्रियात्मक ओषधि परिचय — आचार्य पं० विश्वनाथ द्विवेदी
४. निघण्टु आदर्श (१—२ भाग) — वैद्य बापालाल
५. द्रव्यगुण विज्ञानम् (१—२ भाग) — आचार्य यादवजी त्रिकम जी
६. औषध विज्ञान शास्त्र — आचार्य विश्वनाथ द्विवेदी
७. बनौषधि दर्शिका — ठाकुर बलवन्त सिंह
८. इन्ट्रोडक्शन टु द्रव्यगुण — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
९. वनौषधि निदर्शिका — डा० रामसुशील सिंह
१०. यूनानी द्रव्यगुण विज्ञान — हकीम दलजीत सिंह
११. मेटिरिया मेडिका — आचार्य घोष
१२. प्रियनिघण्टुः — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
१३. भैषज्यगुण विज्ञान — डा० अलखनारायण सिंह
१४. बृहद्द्रव्यगुणादर्श — महेन्द्र कुमार शास्त्री
१५. आचुर्वेदीय औषधकर्मविज्ञान — आचार्य वी० जे० ठाकर
१६. भाव प्रकाश निघण्टु — वैद्यकृष्णचन्द्र चुनेकर कृत टीका सहित

१७.	भाव प्रकाश निघण्टु (अंग्रेजी अनुवाद)	—	श्रीकण्ठमूर्त्ति
१८.	प्रयोगात्मक द्रव्यगुण विज्ञानम्	—	डा० मायाराम उनियाल
१९.	द्रव्यगुणसूत्रम्	—	आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२०.	क्लासिकल यूजेज आफ मेडिसिनल प्लाण्ट्स	—	आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२१.	टेक्स्ट बुक ऑफ फार्माकाग्नोसी	—	ट्रीज एण्ड वालिस
२२.	फार्मोकोलोजिकल बेसिस आफ मेडीकल प्रैक्टिस	—	गुडमैन एवं गिलमेन
२३.	द्रव्यगुणकोषः	—	आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२४.	ग्लोसरी आफ वेजिटेबल ड्रग्स इन बृहत्त्रयी	—	ठाकुर बलवन्त सिंह एवं वैद्य कृष्ण चन्द्र चुनेकर
२५.	कण्ट्रोवरशियल मेडिसिनल प्लाट्स	—	वैद्य जी० बापालाल
२६.	डल्हण का द्रव्यगुणशास्त्र के क्षेत्र में योगदान	—	वैद्य शिवकुमार व्यास
२७.	वैदिक वनस्पतियां	—	डा० दिनेशचन्द्र शर्मा
२८.	उत्तराखण्ड की वनस्पतियां	—	डा० ज्ञानेन्द्र पाण्डेय
२९.	अभिनव बूटी दपर्ण (भाग १—२)	—	वैद्य रूपलाल वैश्य
३०.	रसंपचक	—	प्रो० शिवचरण ध्यानी
३१.	फारगाटेन हीलर्स (इंडियन मेडिसिनल प्लांट्स)	—	डा० प्रकाश पराञ्जपे
३२.	वेदी वनस्पतिकोश	—	प्रो० रामेश बेदी
३३.	सिस्टम ऑफ प्लांट नोमेनक्लेचर इन आयुर्वेद	—	डा० ज्ञानेन्द्र पाण्डेय
३३.	चरकसुश्रुतवाग्भटादीनामुपयोगिनोंडंशाः	—	

२.४ रसशास्त्रं भैषज्यकल्पनासहितम्

प्रश्न पत्रे द्वे प्रत्येकम् — १०० अंका:
क्रियात्मकम् — २०० अंका:
व्याख्यानानि — १८०
क्रियात्मकानि — ९० अंका:

भाग — क ५० अंका:

१. रसशब्दस्य निष्पत्ति: व्युत्पत्तिश्च।

२. परिभाषा प्रकरणम् — अपुनर्भव—अमृतीकरण—अम्लवर्ग—आवाप—क्षाराष्टक—क्षीरत्रय—जारण—द्रावकगण—ढालन, निर्वापण—निरूत्थीकरण—पंचामृत—पंचगव्य—पंचमृत्तिका—भावना—मधुरत्रय—मृतलोह—मारण, रेखापूर्णत्व—लवणपंचक—लोहितीकरण—वारितरत्व—सत्वपातनानि एतेषां पदानां परिभाषा विज्ञानम् च ।

३. यन्त्राणि — उलूखलयन्त्र—कच्छपयन्त्र—खल्वयन्त्र—डमरूयंत्र—दोलायंत्र—पातनयन्त्र—पातालयंत्र—पालिकायंत्र—पुटयंत्र—बालुकायंत्र—भूधरयंत्र—विद्याधरयंत्र—स्थालीयंत्र— स्वेदनयंत्र—विस्कोमीटर—डेन्सीटोमीटर—पीएचमीटर—आयतनमापक यन्त्र (बर्नीग्यर केलीपर)—इलेक्ट्रिकल बैलेंस—इलक्ट्रोनिक बैलेंस—इत्यारव्यानाम् ज्ञानम् ।

४. मूषा — गोस्तनीमूषा—वज्रमूषा—सामान्यमूषाणां स्वरूपमुपयोगश्च। मूषाणामाधुनिक—स्वरूपाणि ।

५. कोष्ठी — गार—कोष्ठी—चुल्लिका—पातालकोष्ठी—अंगारकोष्ठी—एताषाम् परिचय: आसाम् आधुनिक स्वरूपाणि च ।

६. पुटा: कपोतपुट—कुक्कुटपुट—कुम्भपुट—गजपुट—बालुकापुट—भूधरपुट—महापुट—लावकपुट—वराहपुटानां परिचयपूर्वकं प्रत्येकस्मिन् अग्निमात्राया: परिज्ञानम्, महत्वं च । विद्युद्भ्राष्ट्री — तस्या: परिचय उपयोगश्च।

भाग — ख ५० अंका:

(१) रसस्य पारदस्य च निरुक्ति:, पर्याया:, प्राप्तिस्थानं, यौगिकस्वरूपं, नैसर्गिका: यौगिका:—कंचुकाख्याश्च दोषा:, ग्राह्याग्राह्यस्वरूपम्। सामान्यशोधनम्, अष्ट संस्कारा: बन्धनश्च, हिंगुलोत्थपारदविधि:। रसरसायनयोर्भेदपुरस्सरं रसशास्त्रस्य इतिहास: ।

कज्जली — पारदस्यमूर्च्छनाभेदा:यथा कज्जली—पर्पटीनिर्माण—रसकर्पूर—रसपुष्प—रससिंदूर—सिद्धमकरध्वज कल्पानाम् निर्माणप्रकारा:। मात्रा गुणा: आयमिकप्रयोगाश्च ।

महारसादय:— महारसोपरससाधरणरसानां संख्या, प्रत्येकस्य स्वरूपं, प्राप्तिस्थानं शोधनं मारणं मात्रा:गुणा: आमयिक प्रयोगाणां च सम्यग् ज्ञानम् ।

धातूपधातव:— स्वर्णरजतताम्रायसाख्यलोहानां वंग—नाग—यशदाख्य पूतिलौहानांकांस्यपित्तलादिमिश्रलौहानाम् च स्वरूपं प्राप्तिस्थानं, भेदा:, शोधनं, मारणं, मात्रा गुणा: आमयिकप्रयोगाश्च।

रत्नोपरत्नानि — कपर्द—गोमेद—तार्क्ष्य, नीलम—प्रवाल—पुष्पराग—मणिक्य—मुक्ता—वज्र—वैडूर्य—चन्द्रकान्त—तृणकान्त—पेरोजक—राजावर्त—वैक्रान्त—व्योमाश्म—सूर्यकान्त—स्फटिक—खटिक—गोदन्ती—दुग्धपाषाण—नागपाषाण (जहरमोहरा)—बदाराश्म—मृगश्रृंग—शुक्ति—शंखानाम् च परिचयः प्राप्तिस्थानं स्वरूपं, शुक्तिप्राप्तिस्थानम् स्वरूपम्, शांधनम्, मारणम् पिष्टीकरणम् मात्रा, गुणाः, आमयिकप्रयोगाश्च।

विषोपविषाणि — विषोपविषाणां प्रत्येकस्य स्वरूपं गुणाः सामान्यशोधनम् आमयिक प्रयोगज्ञानपुरस्सरं प्रयोग—विधिश्च। विषनिर्मितानां प्रमुखयोगानां ज्ञानम् ।

द्वितीयं पत्रम् — भैषज्यकल्पना पूर्णांका : १००

भाग — क ५० अंकाः

१. भैषज्यकल्पनायाः व्युत्पत्तिः इतिहासः क्रमिकविकासश्च। औषध—भैषज्ययोः पार्थक्यम्। भैषज्यकल्पनाया आधारभूताः सिद्धान्ताः। औषध प्रसाधनाधिनियमेषु वर्णितप्रकारेण रसशालानिर्माणं तदन्तर्गतम् औषध निर्माण सम्बद्धनियमोपनियमानां ज्ञानम्।

२. भैषज्यकल्पनोपयोगिनां निर्माणे प्रयुज्यमानानां यन्त्राणां परिचयः— डिसेन्टीग्रेटर—पल्वराइजर—माइक्रोपल्वराइजर—बॉलमिल—एन्डरनर एजरनरमिल—सीवशेकर—पालिसिंगपैन—ग्रेन्यूलेटर—मिक्सर—ग्राइन्डर—टेबलेटपैकिंगमशीन—स्ट्रिपपैकिंगमशीन—पाउचपैकिंगमशीन—पिलमेकिंगमशीन—पिलकटर—प्लेनेटरी मिक्सर इत्येतेषां परिचयः सामान्यज्ञानम्।

३. प्राच्यपाश्चात्यदृष्ट्या तुलनात्मकं समीक्षापूर्वकं मानानां ज्ञानम्; शुष्कार्द्रद्रव्योर्ग्रहणनियमः। द्रवार्द्रयोर्द्वैगुण्यम्। ओषधिद्रव्याणां ग्राह्यांग्राह्यत्वं, संग्रह—संचय संरक्षणविधिः औषधकल्पानां संरक्षण—परीक्षणविधयः विविध कल्पनां सवीर्यतावधिः। आधुनिकमतानुसारेण ज्ञानमुपयोगाश्च।

४. निम्नांकितानामौषधकल्पनानां प्रत्येकस्य परिचयः, परिभाषा निर्माणविधिः मात्रा आमयिक प्रयोगानुपानानां सविस्तरं वर्णनम्। अयस्कृति—अर्क—अवलेह (खमीरा—प्राश—गुड—खण्डपाक—फाणित—रसक्रियाः घनसत्व प्रभृतयः)—इत्र—उदक (मधूदक—गुडोदक, तण्डुलोदक प्रभृतयः)

५. उष्णोदक—औषधयूष—औषधसिद्धपानीय—औषधसिद्धमासंरस—कल्क—क्वाथ—क्षारकल्पना—क्षीरपाक—खरलीयरस—गुग्गुलुकल्पना—गुटिका (वटी—मोदक—वटक—वाटिका—चन्द्रिका प्रभृतयः) चक्रिका—चूर्ण—चूर्णक्रिया—तैलपातन—धूपव—धूमपान—पुष्पखण्ड (गुलकन्द)—प्रमथ्या—फाण्ट—मलहर—मसी—मण्डूर—कल्पना, अन्यलवणकल्पना लाक्षारसकल्पना, लौहकल्पना वर्तिकल्पना (अंजनवर्ति—गुदवर्ति—फलवर्ति, *योनिवर्ति—व्रणंवर्ति—शिरनवर्ति*) प्रभृत्यः, (शाक्रर सत्वकल्पना स्वरस—हिम—शीतःकषायाः)

c

भाग – ख

५० अंका:

६. **स्नेहपाकविधि:** स्नेहानां भेदा:, स्नेहानां मूर्च्छनाविधि: स्नेहपाक (घृततैलयो:) लक्षणं, स्नेहपाकनियमा: तेषां प्रयोगविधानम्, उपयोगमात्रा उपयोगकालश्च; जात्यादिघृत–ब्राह्मीघृत–नारायणतैल–पंचगुणतैलादीनाम् निर्माणमुपयोगश्च।

७. **सन्धानकल्पनाया: स्वरूपं भेदाश्च** – मद्य–आसव–अरिष्ट–वारुणी–सुरा–(प्रसन्ना–कादम्बरी –मेदक–जगल–बक्कस) मेरेय–सुरासव–शुक्त–काञ्जिकतुषोदक–शीधु–सौवीरकल्पनानां निर्माणं गुणा:मात्रा:उपयोग: सेवनविधिश्च, सिद्धसंधान लक्षणानि ज्ञेयानि – अर्जुनारिष्ट–अशोकारिष्ट–तक्रारिष्ट–दशमूलारिष्ट–द्राक्षारिष्टानां वैशिष्ट्यम्; अरविन्दासव–कुमार्यासव–चन्दनासवानां निर्माणमुपयोगविधि: मात्राज्ञानम् च ।

८. **पथ्यकल्पनायाम्** : अन्न–कट्वर–काम्बलिक–कृशरा–तक्रकल्पना (उदश्वित्–तक्रमथित–भक्तरस–कृताकृतमांसरस), यवागू, पेया–मण्ड–विलेपी–रामषाडव–वाट्यौदन–वेसवार–यूष (कृत अकृत) कल्पनाविधानम्। लेपस्य भेदा: निर्माणप्रयोगविधयश्च। शतधौत–सहस्रधौत (घृत) निर्माणप्रयोगविधय:। मलहर:उपनाह:, सिक्थतैलनिर्माण–विधयश्च ।

९. **द्राव (लोशन–धावन)** : अंजन–आश्च्योतन–विडालक–तर्पण–पुटपाकप्रभृतय: नेत्रकल्पा:, गण्डूष–कवल–मंजन–मुखकल्पा:, नस्य–प्रधमन–धूमपानप्रभृतिनासाकल्पादीनां निर्माणं गुणप्रयोगज्ञानम् च ।

१०. निम्नलिखितानाम् औषधानां निर्माणविध:उपयोगज्ञानं च :– च्यवनप्रासावलेह–वासावलेह–व्याघ्रीहरीतकी–तालीसादिचूर्ण–भास्करलवणचूर्ण–सितोपलादिचूर्ण–हिंग्वष्टक चूर्ण–आनन्दभैरवरस–आरोग्यवर्धिनीगुटिका–कर्पूररस–कस्तूरीभैरवरस–कुमारकल्याणरस–गर्भपालरस–चन्द्रप्रभागुटिका–चन्द्रामृतरस–प्रतापलंकेश्वर रस–प्रवालपंचामृतरस–त्रिभुवनकीर्तिरस–योगेन्द्ररस–रसकर्पूर–राजमृगांक–रामबाणरस–लक्ष्मीविलासरस–बसन्तकुसुमाकर– वातकुलान्तक– बृहद्वातचिन्तामणिरस–शंखवटी–श्वासकुठाररस–सूतशेखररस–हिंगुलेश्वररस– हेमगर्भपोट्टली–हृदयार्णवरस–शलादिवटी–चित्रकादिगुटिका–रसोनादिवटी–लंवगादिवटी, संजीवनीवटी–कैशोरगुग्गुलु–योगराजगुग्गुलु–सिंहनावगुग्गुलु–चन्दनाविलौह–नवायस लौह–सर्वज्वरहरलौह–सप्तामृतलौहा: इत्याख्यानां योगानाम्।

रसशास्त्रे क्रियात्मकम्

पूर्णांका: १००

उत्तीर्णांका : ५०

१. कूपी–खल्व–घट–तापमापकयन्त्राणां, डमरू–द्रवमापक–दैर्ध्यमापक–दोला–पातालपुटपाक:–बालुका–भूघर–भूषा–विद्याधर–स्थलीयन्त्राणम् च उपयोगा: ।

२. कोष्ठी–कपोत–कुक्कुट–गज–महा–लावक–वराह–सूर्यपुटादीनां चोपयोग: ।

३. अधोलिखितानां निर्माणप्रक्रियाणां स्वत: करणमावश्यकम् –

रसे — कज्जलीनिर्माणम्, पारदशोधनम्, मुग्धरसः, हिंगुलोत्थपारदः,

महारसे — अभ्रकशोधनं धान्याभ्रीकरणं मारणं लोहितीकरणं निश्चन्द्रिकाकरणम् । तुत्यशोधनं–शिलाजतुशोधन–स्वर्णमाक्षिकशोधनम् मारणं च ।

उपरसे — अंजनशोधनं–कासीसशोधनमारणं–कांक्षीशोधनं–गैरिक शोधनं, मनःशिलाशोधनं, हरतालशोधनम् रसमाणिक्यम् ।

साधारणरसे — मल्लशोधनं, हिंगुलशोधनम् च।

सुधावर्गे — गोदन्ती–वराट–शुक्ति–शंखानां शोधनं मारणं च ।

धातुवर्गे — ताम्रशोधनं, ताम्रमारणं, ताम्रस्यामृतीकरणं, नाग–वंग–यशदानां–शोधन–जारण–मारणम्, मण्डूरशोधनं मारणं । मयूरपिच्छभस्मनिर्माणम् ।

लौह — शोधनं मारणं (भानुपाक–स्थालीपाक–पुटपाक) अमृतीकरणम् च ।

रत्नोपरत्नवर्गे — प्रवाल–मुक्ताशोधनं मारणं–अकीक–गोमेद–जहरमोहरा–तृणकान्तमणि–पिष्टी–पर्पटीयोगाः, पंचामृतपर्चटी, बोलपर्पटी, रसपर्पटी, श्वेतपर्पटी,

कूपीपक्वेकल्पे — मकरध्वजः–रसकर्पूरः–रससिन्दूरः–समीरपन्नगरस–स्वर्गवंगाः ।

द्रावकल्पे — शंखद्रावः

द्रुतिकल्पे — गंधकद्रुतिः

पोट्टली कल्पे — विजय पोट्टली, हेमगर्भपोट्टली ।

शोधितमारितद्रव्यागां रासायनिक परीक्षणम् : गंधक–ताम्र–नाग–पारद–मल्ल–लौह–वंग, सुधा–सेन्द्रियपदार्थाः स्वर्ण–यशदाः। पाठ्यक्रमोक्तस्य सम्पूर्णं विषयस्य बहिरंग–अन्तरंग आतुरालयीयविभागयोः आतुरेषु प्रत्यक्षीकरणनिर्देशनं अनिवार्यम्।

भैषज्य–कल्पनायाः क्रियात्मकम्

पूर्णांकाः १००
उत्तीर्णांका : ५०

१. भैषज्यनिर्माणे प्रयुक्तानां यन्त्राणां परिचयो निर्माणं च ।

२. भैषज्यनिर्माणशालायां प्रयुज्यमानानामुपकरणादीनां प्राचीनाधुनिकविकास स्वरूपस्य ज्ञानं प्रयोगविधयश्च ।

३. निर्मितौषधानां संग्रह–संचय–संरक्षण–वितरणादिविषये मूल्यनिर्धारण विषये च नैपुण्यापादनम् ।

४. अधोलिखित कल्पनायोगानां निर्माणमावश्यकम् —

अर्के — मिश्रेयार्क–यवान्यर्कौ

अव्लेहे — व्याघ्रीहरीतकी—कूष्माण्डावलेह—च्यवनप्राशावलेह—वासावलेहाश्च ।

आसवारिष्टयो: — कुमार्यासव—दशमूलारिष्ट—द्राक्षारिष्ट, सारस्वतारिष्टा: ।

उदके — मधूदकं तण्डुलोदकम् च

उपनाहे — अतसीउपनाह:

औषधसिद्धयूषे — षडंगयूष:

औषधसिद्धमासंरसे — अजारस: (राजयक्ष्मणि)

कल्के — निम्बकल्क—रसोनकल्कौ (पिण्डौ)

क्वाथे — पुनर्नवाष्टक—रास्नासप्तकादिक्वाथौ ।

क्षारकल्पनायाम् — अपामार्गक्षार:, स्नुहीक्षारयच ।

क्षीरपाके — अर्जुनक्षीरं रसोनक्षीरम् च ।

खमीरे — खमीरागांजवान, खमीरामरवादीद

खण्डपाके — नारिकेलखण्ड—मुशलीपाक—सौभाग्यशुण्ठी—हरिन्द्राखण्ड—इत्याख्यपाका: ।

खरलीय रसे — गंधकरसायनं—चन्द्रप्रभावटी—जलोदराररिस—स्वर्णबसन्तमालती—लोकनाथरसा:

गुग्गुलौ — त्रिफलागुग्गुलु:—योगराजगुग्गुलु—पुनर्नवागुग्गुलुवटी च ।

गुटिकायाम्, वट्याम् (वटक्यां च) — गंधकवटी, चित्रकादिगुटिका, लवंगादिवटी, व्योषादिवटी, संजीवनीवटी च।

घनसत्वे — गुडूचीघन—गुंडूचीरसक्रिया—दार्वीरसक्रिया (रसांजनं) श्च ।

घृतकल्पनायाम् — क्षीरषट्पटघृतं, जात्यादिघृतं, त्रिफलाघृतं सुकुमारघृतम् च ।

चूर्णे — सितोपलादि—हिंग्वष्टक—यमानीषाडवा: ।

तैलकल्पनायाम् — क्षीरबलातैल—पंचगुणतैल—महानारायणतैल—महामाषतैलानि ।

तैलपातने — भल्लातकतैलं, बाकुचीतैलं, गंधकतैलं च ।

द्रावे (लोशन, धावन) — निशादिनेत्रबिन्दु:, स्फटिकद्रव:, तुत्थवारि च ।

धूपे — अर्शोघ्नधूप:, दशांगधूपश्च ।

धूमपाने — प्रायोगिक: मन:शिलादिधूम: ।

पानके — चिंचापानकं चन्दनपानकं च ।

पुटपाके — वासापुटपाक:, शुंठीपुटपाकश्च ।

फाण्टे	—	सुदर्शनफाण्टः, पंचकोलफाण्टश्च ।
मलहरे	—	सिक्थतैलं, शतधौतघृतं, कृष्णमलहरः, सर्जरसमलहरश्च ।
मस्याम्	—	त्रिफलामसी, हस्तिदन्तमसी, भल्लातकमसी च ।
मोदके	—	तालीशादिमोदकम्
मण्डूरे	—	शतावरीमण्डूरः, पुनर्नवामण्डूरश्च ।
मन्थे	—	खर्जूरादिमन्थः ।
लवणे	—	अर्कलवणं, नारिकेललवणं च ।
लेपे	—	दशांगलेपः, दोषघ्नलेपश्च।
लौहकल्पनायाम्	—	नवायसलौहः ताप्यादिलौहश्च ।
वर्त्तौ	—	चन्द्रोदयादिवर्तिः फलवर्तिश्च ।
विशिष्टकल्पे	—	लाक्षारसः प्रमथ्या च ।
शार्करे	—	चन्द्ररसशार्करं, परुषकशार्करं, बनप्साशार्करं च ।
शुक्ते	—	कांजिकनिर्माणम्
सत्वकल्पनायाम्	—	अमृतासत्वं, आर्द्रकसत्वं, गोधूमसत्वं च ।
स्नेहमूर्च्छने	—	एरण्डस्नेहमूर्च्छनं, घृतमूर्च्छनं च ।
स्वरसे	—	आर्द्रक स्वरसः दूर्वास्वरसश्च ।
हिमे	—	धान्यकहिमः
द्रव्यशोधने	—	कुपीलु–गुग्गुलु–गुंजा–जयपाल–वत्सनाभ–हिंगुप्रभृतयः ।

५. मिश्रितकल्पनायाम् — रसौषधानाम् अन्यकल्पनानाम् पुटके पूरणम् (कैपसूल फिलिंग), रजतावरण–शर्करावरणयोः (सुगर कोटेड) ज्ञानम् ।

६. यथावश्यकम् संरक्षकद्रव्यप्रयोगज्ञानं कल्पनानुसारम् ।

७. न्यूनतम त्रयाणामौषध निर्माण केन्द्राणाम् अवलोकनमावश्यकम्, त्त्र आधुनिक यन्त्रोपकरणसुसज्जितानाम् त्रयाणामं आयुर्वेदीय औषधनिर्मापकरसशास्त्रकेन्द्राणां निरीक्षणम् ।

प्रात्यक्षिकम् अंक–विभजनम्

रसशास्त्रे			भैषज्यकल्पनायाम्	
१.	रसयोगपरिचये	१०	रसयोग–रसद्रव्याणां परिचये	१०
२.	यन्त्रोपकरणपरिचये	१०	यन्त्रोपकरणपरिचयेः	१०
३.	शोधनमारणे	३०	शोधनमारणे	३०
४.	मौखिक्याम्	२०	मौखिक्याम्	२०
५.	प्रत्यक्षकर्माभ्यासदैनन्दिन्याम्	१०	प्रत्यक्षकर्माभ्यासदैनन्दिन्याम्	१०
६.	प्रत्यक्षकर्माभ्यासपंजिकायाम्	१०	प्रत्यक्षकर्माभ्यासपंजिकायाम्	१०
७.	यात्रापंजिकायाम्	१०	यात्रापंजिकायाम्	१०
		१००		१००

भैषज्यकल्पना

१.	प्रत्यक्षकर्माभ्यासदैनन्दिन्याम्	१०
२.	योगपरिचये	१०
३.	भैषज्यनिर्माणे	३०
४.	मौखिक्याम्	२०
५.	योगमानकीकरणे	१०
६.	प्रत्यक्षकर्माभ्यास पंजिकायाम्	२०
		१००

आलोच्यग्रंथाः

१. अद्यतनरस शास्त्र — आर० के० गोयल
२. अभिनव रसशास्त्र — वैद्य सोमदेव शर्मा
३. आसव अरिष्ट विज्ञानम् — डा० पक्षधर झा
४. आयुर्वेदीय रसशास्त्र (सचित्र) — चन्द्रभूषण झा
५. आयुर्वेदीय रसशास्त्र — बदरीनारायण पाण्डेय
६. रसभैषज्य परिभाषा — सुरेशानंद थपलियाल

७. आयुर्वेदीय रसशास्त्र — प्रो० सिद्धिनन्दन मिश्र
८. आयुर्वेद प्रकाश — वैद्य गुजराज मिश्र
९. ड्रग्स एण्ड कोस्मेटिक एक्ट —
१०. पाकदर्पण — डौ० इन्द्रदेव त्रिपाठी
११. दि पाकदर्पण ऑफ किंग नल — ए क्रिटिकल स्टडी — डा. मधूलिका
१२. पारद–विज्ञानीयम् — वासुदेव एम० द्विवेदी
१३. प्रत्यक्ष औषधनिर्माणम् — आचार्य निश्वनाथ द्विवेदी
१४. भैषज्यकल्पनाविज्ञानम् — डा० अम्बिकादत्त शास्त्री
१५. रसतरंगिणी — सदानन्द शर्मा
१६. रसदर्पण — प्रो० भजनदास स्वामी
१७. रसबिन्दु — डा० संजय शर्मा
१८. रसहृदयतन्त्र (हिन्दी) — रामेश्वर दयाल बाजपेयी
१९. रसहृदयतन्त्र (आंग्लभाषायां) — प्रो० हरिशंकर शर्मा
२०. रस भैषज्य कल्पना विज्ञान — वैद्य संतोष कुमार खाण्डल
२१. रसमित्र — डा० त्रयम्बकनाथ शर्मा
२२. रसरत्नसमुच्चय — दत्तात्रेय अनन्तकुलकर्णी कृत हिन्दी व्याख्या
२३. रसशास्त्र प्रायोगिकी — श्रीवास्तव, यादव एवं प्रो० रमेश सक्सेना
२४. रसामृतम् — वैद्य यादव जी त्रिक्रम जी आचार्य
२५. रसायनसार — वैद्य श्यामसुन्दराचार्य वैश्य
२६. रसेन्द्रसम्प्रदाय — वैद्य हजारीलाल सुकुल
२७. रसेन्द्रसारसंग्रह — वैद्य गोपाल कृष्ण
२८. रसेन्द्रसारसंग्रह — वैद्य सत्यार्थ प्रकाश
२९. वैद्यक परिभाषा प्रदीप — डा० इन्द्रदेव त्रिपाठी
३०. शार्ङ्गधर संहिता — डा० अवधबिहारी अग्निहोत्री
३१. भारतीय भैषज्य कल्पना विज्ञान — विश्वनाथ, गणनाथ द्विवेदी
३२. भैषज्य कल्पना विज्ञान — सिद्धिनन्दन मिश्र
३३. रसशास्त्र (आंग्लभाषायां) — प्रो० दामोदर जोशी
३४. रसरत्न समुच्चय (आंग्लभाषायां) — प्रो० दामोदर जोशी
३५. रसेन्द्रचिन्तामणि —
३६. चरक–सुश्रुत–वाग्भटानामुपयोगिनो अंशाः —

आयुर्वेदिक फार्मुलरी ऑफ इण्डिया भाग–१ एवं भाग–२; भारत सरकार प्रकाशन

फार्माकोपिक स्टेण्डर्स फॉर आयुर्वेदिक फार्मुलेशन, केन्द्रीय आयुर्वेदीय एवं सिद्ध अनुशंधान परिषद् द्वारा प्रकाशित ।

२.५ रोगनिदानम्

प्रश्नपत्रे द्वे १०० x २ = १०० अंका:
क्रियात्मकम् — १०० अंका:
व्याख्यानानि — १८०
प्रायोगिकम् — ९० अंका:

प्रथमं पत्रम् पूर्णांका: १००

खण्ड — क ५० अंका:

१. निदानस्यमहत्वम्, निरुक्ति: परिभाषा च ।
२. दोषाणां चयप्रकोपादिहेतव: ।
३. दोष—धातु—मलानां वृद्धिक्षयलक्षणानि ।
४. व्याध्युत्पत्तौ दोष—धातु—मलानां कारणता । षट्क्रियाकालानां सविस्तरं वर्णनम्
५. त्रयो रोगमार्गा: ।
६. स्रोतसां विज्ञानम् ।
७. स्रोतोदुष्टिहेतव: लक्षणानि च ।
८. विभिन्नस्रोतसां विकारा: तेषां हेतव: लक्षणानि च ।
९. व्याधीनां दोषाणां च कार्यकारणसंबंध:, दोषलक्षणानि व्याधिलक्षणानि च ।
१०. व्याधीनां नानात्मजत्वम् सामान्यजत्वं च ।
११. व्याध्याश्रया: ।
१२. व्याधे: प्रकारा: आगन्तुज—शारीर—मानस—स्वाभाविकभेदा:, आदिबलप्रवृत्तादिभेदेभ्य: । अनुबंध्य—अनुबंध—स्वतंत्र—परतंत्र इत्यादिभेदेभ्यश्च ।
१३. रोगस्य निदानार्थकरत्वम् व्याधिसंकरत्वं च ।
१४. व्याधीनाम् अनेकत्वे हेतु:
१५. रोगाणां आयुर्वेदीयम् वर्गीकरणम् ।
१६. विश्व—स्वास्थ्य—संगठनानुसारेण रोगाणां वर्गीकरणम् ।
१७. अष्टौ महागदा: ।
१८. रोगि—रोगपरीक्षासिद्धान्ता: ।
१९. रोगिपरीक्षणविधय: ।
२०. विविधा परीक्षा (प्रत्यक्ष—अनुमान—आप्तोपदेशप्रमाणानुसारेण)
२१. पञ्चविधा षड्विधा च रोगिपरीक्षा ।
२२. त्रिविधा परीक्षा (दर्शन—स्पर्शन—प्रश्नै:)
२३. अष्टविधरोगिपरीक्षा (नाडी—मूत्रादित:)

२४. दशविधपरीक्षा (प्रकृति, विकृति–प्रभृतित:)

२५. त्रयोदशस्रोतसां परीक्षासहिता षडंगपरीक्षा ।

खण्ड – ख

५० अंका:

१. विकृतिविज्ञानस्य परिभाषा महत्वं च ।

२. आयुर्वेदीय–विकृतिविज्ञानस्य वैशिष्ट्यम् ।

३. दोष–धातु–मलानां वैषम्यम् ।

४. दोषदूष्यसम्मूर्च्छना ।

५. प्रकृति समसमवेत–विकृतिविषमसमवेतभेदाद् विकृतिभेदा: ।

६. 'रोगा: सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ' इतिसिद्धान्तविवेचनम् ।

आमस्य रूपविवेचनं तस्य विकृतिकारकत्वम् ।

७. साम–निरामदोषलक्षणानि ।

८. साम–निरामदूष्यलक्षणम्

९. साम–निराममललक्षणानि ।

१०. ओजोविज्ञानम् व्याधिक्षमत्वं च ।

११. ओजो विकृतय: ओजोव्यापत्, ओजो विस्रंस: ओज:क्षयश्च ।

१२. पंचनिदानस्य महत्वं विवेचनम् च ।

१३. हेतुलक्षणं, हेतुप्रकारा:, सन्निकृष्ट–विप्रकृष्ट–व्यभिचारि–प्राधानिकप्रकारा:, दोषहेतु: व्याधिहेतु:, उभयहेतु:– उत्पादक–व्यंजकइत्याख्यभेदा: ।

१४. पूर्वरूपस्य लक्षणं, महत्वं, सामान्यविशेषभेदाश्च ।

१५. रूपलक्षणं, महत्वं, पर्याया: भेदाश्च ।

१६. उपशयानुपशयलक्षणं, महत्वं, प्रकाराश्च ।

१७. सम्प्राप्तिलक्षणं, महत्वं, भेदाश्च ।

१८. आवरणविज्ञानम् आशयापकर्षश्च ।

१९. उपद्रवलक्षणम् ।

२०. अरिष्टविज्ञानम् ।

२१. व्याधे: साध्यातासाध्यताविचारा: ।

२२. बीजम्, बीजदुष्टि:, तज्जनिता: रोगाश्च ।

२३. विभिन्न धात्ववयवानाम् ऊतकनिर्माणं तेषां संरचना वैशिष्ट्यं रोगोत्पादने महत्वं च ।

२४. अधोलिखितविशिष्टविकृतीनां सामान्यपरिचय: तेषां वैकारिकी च :—

(क) शोथ: (ख) शोफ:
(ग) कोथ: (घ) अपजननम्
(ङ) पूतिउत्पादनम् (च) रक्तस्य स्कन्दनम्
(छ) प्रवाहगतरक्तस्कन्दनं च (ज) सामान्यवृद्धात्मकविकृति

२५. नि:स्रोतसां ग्रन्थीनां परिचय: तासां विकृतय: (चयापचयजन्यविकृतयश्च)

२६. पर्यावरणप्रदोषजविकारा:

२७. जनपदोध्वंसव्याधय:

२८. संसर्गज—औपसर्गिकरोगाणां परिचय: ।

२९. विभिन्नरोगाणं परिचय: रोगोत्पादने तेषां महत्वं च ।

३०. अधोलिखितपरीक्षा सामान्यपरिचय: उपयोगश्च :—

(क) क्षकिरण परीक्षणम् (ख) सूक्ष्म—ध्वनिपरीक्षा
(ग) हृद्—विद्युद् रेखांकनम् (ई०सी०जी०) (घ) मस्तिष्कक्रिया—विद्युद्—रेखांकनम् (ई०सी०जी०)
(ङ) जैव—रासायनिकी परीक्षा (च) सूक्ष्मजीवीय (माइक्रो बॉयलोजिकल) परीक्षा

द्वितीयं पत्रम् १०० अंका:

खण्ड — क ५० अंका:

अधोलिखितानाम् स्रोतोगतव्याधीनां सविस्तरम् अध्ययनम् :—

१. **मनोवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—भ्रम—विभ्रम—मद—मूर्च्छा—सन्यास—अपस्मार—उन्माद—अतत्वाभिनिवेशा:।

२. **वातवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—आक्षेपक—अपतानक—अर्दित—पक्षाघात—अधरांगघात—गृध्रसीप्रभृतय:।

३. **अन्नवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—अग्निमान्द्य—अजीर्ण—अरूचि—छर्दि—विसूचिका—विलम्बिका—आनाह—आध्मान—आटोप—अम्लपित्त—परिणामशूल—शूल—ग्रहणी—संग्रहणी—उदररोगादय ।

४. **उदकवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—तृषा—दाह—जलाल्पता—जलक्षयप्रभृतय: ।

५. **रसवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—ज्वर—ज्वरभेद—रसक्षयप्रभृतय: ।

६. **रक्तवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—पाण्डु—कामला—कुम्भकामला—हलीमक—रक्तपित्त—वातरक्त—क्रोष्टुकशीर्ष—शीतपित्त—उदर्द—कोठ—शीतला—मसूरिका—रोमान्तिका—यकृद्विकारा:, प्लीहविकारा, स्नायुक—श्लीपद —रक्तभाराधिक्य—न्यूनरक्तभार—रक्तकणविकृतिप्रभृतय: ।

खण्ड — ख ५० अंका:

अधोलिखितस्रोतोर्गतव्याधीनां सविस्तरम् अध्ययनम् :—

१. **प्राणवहस्रोतोगतव्याधय:**, यथा—स्वरभेद—कास—श्वास—हिक्का—राजयक्ष्म—हृद्यरोगा—हृच्छूल—हृद्विस्फार, हृदयाघात—उरक्षत—उरस्तोयप्रभृतय: ।

२. मूत्रवहस्रोतोगतव्याधयः, यथा—मूत्रकृच्छ्र—मूत्राघात—उष्णवात—अश्मरी—फिरंग—उपदंश—ग्रंथिवृद्धिप्रभृतयः ।

३. पुरीषवहस्रोतोगतव्याधयः, यथा—अतिसार—प्रवाहिका—विबन्ध—अर्शः—भगन्दर—कृमिप्रभृतयः ।

४. मांसवहस्रोतोगतव्याधयः, यथा—शोष—ग्रंथि—मांसार्बुदप्रभृतयः ।

५. भेदोवहस्रोतोगतव्याधयः, यथा—स्थौल्य—कार्श्य—प्रमेह—मधुमेहप्रभृतयः ।

६. अस्थिवहस्रोतोगतव्याधयः, यथा—संधिवात—मन्याग्रह—कटिग्रह—त्रिकग्रह—अस्थिक्षयप्रभृतयः ।

७. त्वग्गतव्याधयःव्याधयः, यथा—कुष्ठ—विसर्य—कक्षा (दुष्टचर्म)—विचर्चिका—कण्डू—पामा (खशरादयः)।

८. जीवतिक्तिहीनता, व्याधिक्षमताजनिता अन्यरोगाः यथा वृद्धि—ह्रास—विकाराः, एड्स,

९. उपसर्गजन्यव्याधयः ।

प्रयोगशालीयविज्ञानम् अंक—१००

१. प्रयोगशालीयसिद्धान्ताः

२. नैदानिकयंत्राणां प्रायोगिकं ज्ञानम् ।

३. मल—मूत्र—ष्ठीवन—परीक्षा, तैलबिन्दुभ्यो मूत्रपरीक्षा ।

४. आयुर्वेदानुसारं मलपरीक्षा ।

५. विभिन्न रक्तपरीक्षा, रक्तकणपरीक्षणम् च ।

६. जैवरासायनिकी परीक्षा

७. सूक्ष्मजीवीय—अध्ययनम्

८. तर्पककफ—उदरजल—उरोजल—परीक्षा

९. प्रयोगशालीय पुस्तिकानिर्माणम्

चिकित्सकीयः

१. रोगिषु परीक्षाविधयः

२. रुग्णानाम् इतिवृतग्रहणविधयः

३. संस्थानिक—अवयवानां परीक्षणम्

४. रोगपरीक्षा—पंचनिदानादीनां व्यावहारिकं ज्ञानम् ।

५. चिकित्सालयीय पुस्तिकानिर्माणम्—अल्पतमं विशंति—रूग्णानामितिवृत्तलेखनम्

आलोच्यग्रन्थाः

१. चरक संहितायाः सूत्र—निदान—विमान—इन्द्रियस्थानानि

२. माधवनिदानम् (मधुकोष व्याख्या सहितम्)

३. सिद्धान्त निदानम् — महामहोपाध्याय कविराज गणनाथ सेन

४. सुश्रुत संहितायाः सम्बद्धस्थलानि

५. अष्टांगसंग्रह—अष्टांगहृदययोः सम्बद्धस्थलानि

६. आयुर्वेदीय व्याधिविज्ञान — यादव जी त्रिक्रम जी आचार्य
७. रोगि–परीक्षा विधि — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
८. अभिनव विकृति विज्ञान — आचार्य रघुवीर प्रसाद त्रिवेदी
९. रोगविज्ञानम् — प्रो० विनय कुमार
१०. माधव निदान (मूल एवं मधुकोष की हिन्दी व्याख्या) — वैद्य सुदर्शन शास्त्री एवम् वैद्य यदुनन्दन उपाध्याय
११. माधव निदान (राजमक्ष्या तक मधुकोष एवं आतंकदर्पण टीका का अंग्रेजी अनुवाद) — प्रो० जी० जे० म्युलनबेल्ट
१२. दोषकारणत्वमीमांसा — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
१३. विकृति विज्ञान — वैद्य विद्याधर शुक्ल
१४. रोग–रोगि परीक्षापद्धति — वैद्य गोविन्द प्रसाद उपाध्याय
१५. रोगी परीक्षा — डा० शिवनाथ खन्ना
१६. नाडी दर्शन — वैद्य ताराशंकर मिश्र
१७. अभिनव नाडी तन्त्र — वैद्य विश्वनाथ द्विवेदी
१८. आयुर्वेदीय नाडी परीक्षा विज्ञान — वैद्य गोविन्द उपाध्याय
१९. नाडी विज्ञान (अंग्रेजी) — प्रो० सर्वदेव उपाध्याय
२०. क्लिनिकल पैथोलोजी — डा० शिवनाथ खन्ना
२१. आयुर्वेदीय निदान एवं चिकित्सा के सिद्धान्त — प्रो० रामहर्ष सिंह
२२. निदान चिकित्सा हस्तामलक — वैद्य रणजित राय देसाई
२३. आयुर्वेदीय रोगों का वर्गीकरण — वैद्य रमानाथ द्विवेदी एवं वैद्य गुरूदीप सिंह
२४. क्लिनिकल मेथड्स — हचिंगसन
२५. साइन्स एण्ड सिम्फ्टम्स् — चेम्बर लेन
२६. मानस रोग विज्ञान — डा० बालकृष्ण अमर पाठक
२७. आयुर्वेदीय मानस विज्ञान — प्रो० रामहर्ष सिंह
२८. साइकियाट्रीय इन बृहत्त्रयी — डा० कामता प्रसाद शुक्ला
२९. योगरत्नाकर एवं शार्ङ्गधर के उपयोगी अंश —
३०. योगरत्नाकर – ए साइंटिफिक एण्ड क्रिटिकल स्टडी — डा० निर्मल सक्सेना
३१. पल्स इन आयुर्वेद — डा० वी० बी० आठवले
३२. निदान पञ्चक — प्रो० शिवचरण ध्यानी
३३. पैथोजेनेसिस इन आयुर्वेद — डा० वी० बी० आठवले

२.६ अगदतन्त्रं व्यवहारायुर्वेदो विधिवैद्यकं च

पत्रम्एकम् — १०० अंका:
प्रायोगिकम् एकम् — १०० अंका:
व्याख्यानानि — १००
प्रदर्शनानि — ५०

भाग—क

अगदतंत्रम्—विषतंत्रम् (वा) ५० अंका:

१. अगदतंत्रस्य निरुक्ति:, विषस्य परिभाषा, उत्पत्ति:, विषयोनि:, विषक्रिया च। विषस्य प्रकारा:, भेदाश्च। स्थावर विषस्याधिष्ठानानि, जंगमविषस्याधिष्ठाननि । प्राणाचार्यस्य कर्तव्यानि ।

२. विषपरीक्षणम् — स्वरूपं, पांचभौतिकी परीक्षा च । उत्पत्यनुसारं गुणानुसारं विषाणां प्राणिषु परीक्षणं संभाव्या रोगाश्च ।

३. विषदातु: लक्षणानि। विषस्यान्नपानवस्त्राद्यधिष्ठानानि। विषाक्तभोजनस्य परीक्षणं, विष संकटानि, शंकाविषम्, विषकन्या च । प्राचीनयुगे सामरिक: विषप्रयोग: तस्य प्रतिकारश्च, जले जलाशये च विषप्रयोग:, भूमौ, अन्ने तृणे च विषप्रयोग:। वायुमण्डले विषप्रयोग:।

४. कानि उपविषाणि तेषां संख्या, दूषीविषस्य गरविषस्य च परिभाषा, विषलक्षणानि चिकित्सा च । विषस्य दशलक्षणानि, विषगुणानाम् ओजसोगुणेभ्यो विलोमभेद:, विषवेगा:, वेगान्तरम्, वेगलक्षणानि चिकित्सा च।

५. विविधानां स्थावरविषाणां गंधकाम्लादीनां कृत्रिमविषाणां च परीक्षणं; लक्षणत: गुणतश्च तेषां मारकमात्रा मारकलक्षणानि चिकित्सा च । शवच्छेदे अन्यान्यपि दृश्यमानलक्षणानि ज्ञातव्यानि ।

६. विषस्य सामान्यचिकित्साक्रम: तथा चरकोक्ता उपक्रमा:, मन्त्रा:, अरिष्टबंधनम्, उत्कर्त्तनम्, निष्पीडनं, चूषणं, अग्नि:, परिषेक:, अवगाहनं, रक्तमोक्षणम्, वमनं, विरेचनम्, उपधानं, हृदयावरणं, अंजनं, नस्यं, धूम:, लेह: औषधम्, प्रधमनं, (प्रशमनं) प्रतिसारणं, प्रतिविष, संज्ञास्थापनाय लेप:, मृतसंजीवनम् च ।

७. मद्यविषम्—मद्यविषस्य दोषा:गुणाश्च। मद्यातिरेकस्य त्रय अवस्थाविशेषा: । मदात्ययस्य लक्षणानि चिकित्सा च।

८. जंगमविषम्—सर्पविषं, विषसर्पाणां भेदा:, सर्पदंशस्य लक्षणानि चिकित्सा च । वृश्चिक विष—लूताविष—मूषकविषाणां लक्षणानि चिकित्सा च । अलर्कविषलक्षणानि साध्यासाध्यता चिकित्सा च ।

९. उप—विषवर्णनम् लक्षणानि चिकित्सा च । कुपीलु:, भल्लातक:, अहिफेनन्, जयपाल:, धत्तूर: भंगा, अर्क:, स्नुही, कलिहारी, गुंजा, अश्वमारश्च ।

१०. खनिजविषाणाम्—पारद—नाग—वंग—गिरिपाषाण—ताम्रादीनां प्रभाव: लक्षणानि चिकित्सा च ।

११. आहारविषवर्णनम्—विषलक्षणानि, विरूद्धद्रव्यसेवनम्, गुणविरूद्धा:, कालविरूद्धा:, मात्राविरूद्धा: स्वभावविरूद्धाश्च। आहारविषस्य सामान्यचिकित्सा ।

१२. भारतदेशे सामान्यतः प्रयोगविषये विषाणां परिचयः वर्गीकरणम् तेषां सेवने उत्पन्नलक्षणानि, निदानं चिकित्सा च । शवच्छेदे दृश्वमानलक्षणानि; विषपानसंदिग्धे चिकित्सकस्य कर्तव्यम् ।

भाग — ख

व्यवहारायुर्वेदः विधिवैद्यकं च — ५० अंकाः

१. व्यवहारायुर्वेदस्य परिभाषा, न्यायालयः तथा तत्परकं विवेचनम् आरक्षिभिः (पुलिस) समीक्षणम्, शपथः, चिकित्सकस्य साक्ष्यम्। चिकित्सकस्य प्रमाणपत्रम्; मृत्युकालिकं लिखितं मौलिकं वा साक्ष्यं तद्विषयकः अभिप्रायः तयोर्निर्णयः ।

२. आयुर्विवेकः, आयुर्विनिर्णयः, परिचयश्च ।

३. मृत्युः :— तस्य व्यवहारायुर्वेदीयपक्षः, तस्य प्रकाराः चिन्हानि, मृत्यूत्तरसंकोचः, मृत्युकालनिर्णयः ।

४. अभिधानप्रकाराः भेदाश्च, व्यवहारायुर्वेददृष्ट्या परीक्षणं, विद्युद्दाहादिभिः मृत्युः ।

५. व्यभिचारः अप्राकृतिकं कर्म च, गर्भपातः, भ्रूणहत्या, नपुंसकता, बंध्यत्वम्, कौमार्यस्य च व्यवहारायुर्वेदीय परिज्ञानम् ।

६. उन्मादग्रस्तस्य व्यवहारायुर्वेदीयविवेचनम् ।

७. चिकित्सकस्यकर्त्तव्यानि, आचारः नियमः, व्यावसायिक अधिकारः गोपनीयता च।

८. धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनमेवायुर्वेदस्य परमप्रयोजनम् ।

९. अधर्मः सर्वथा रोगकारकः धर्मपालनमावश्कमेव ।

१०. कायिक—वाचिक—मानसिक—भेदभिन्नानि पापानि ।

क्रियात्मकम्

१.	मृत्यूत्तरं शवपरीक्षणम्	अंकाः २०
२.	न्यायालये साक्ष्यस्य ज्ञानम्	अंकाः १०
३.	विषविज्ञानसंग्रहालये प्रदर्शनम्	अंकाः १०
४.	विषद्रव्याणां परिचयः	अंकाः १०

क्रियात्मकाः गुणांकाः — १००

१.	दैनन्दिनं कार्यम्	अंकाः १५
२.	मृत्यूत्तरे शवपरीक्षणस्य तालिका	अंकाः २०
३.	विषद्रव्यस्य ज्ञानम्	अंकाः १५
४.	मौखिकम्	अंकाः ५०

आलोच्यग्रंथाः

१. व्यवहारायुर्वेद विज्ञान — वैद्य इन्द्रमोहन झा (सच्चन)

२. विधिवैद्यक (व्हारायुर्वेद विज्ञान) — डा० चारूचन्द्र पाठक

३. विष विज्ञान एवं अगदतंत्र — डा० चारुचन्द्र पाठक

४. व्यवहारायुर्वेद एवं विषविज्ञान — डा० पटवर्द्धन एवं युगुलकिशोर गुप्त

५. वसवराजीयम् — वैद्य गोवर्धन शर्मा छांगाणी द्वारा संम्पादितम्

६. अगदतंत्र — श्री याम्नि भूषण राय

७. अगदतंत्र — डा० रमानाथ द्विवेदी

८. मेडीकल इथिक्स एण्ड मेडीकल लॉज इन इंडिया — डा० एच० एस० मेहता

९. मेडीकल ज्यूरिसप्रूडेंस — मोदी

१०. कौटिलीय अर्थशास्त्र (आंग्लभाषायाम्) — प्रो० कांगले द्वारा सम्पादितम्

कौटिलीय अर्थशास्त्र (हिन्दी) — डा० रघुनाथ सिंह द्वारा संम्पादित

११. व्यवहार आयुर्वेद एवं विधिवैद्यक — डा० अयोध्या प्रसाद अचल

१२. अगदतन्त्र — डा० अयोध्या प्रसाद अचल

१३. चरकसुश्रुत वाग्भट्टानामुपयोगिनोअंशाः —

तृतीया व्यावसायिकी परीक्षा

३.१ चरकसंहिता उत्तरार्द्धा (चिकित्सा—कल्प—सिद्धिस्थानयुता)

लिखितपरीक्षायाम् — १०० अंका:
क्रियात्मकपरीक्षायाम् — ५० अंका:

क्रियात्मकपरीक्षायाम् अंकानां वितरणक्रम अधस्तन :—

(१) तालिका (चार्ट) निर्माणार्थम् — १० अंका:

(२) चिकित्साप्रसंगे आतुरेतिवृत्तपत्रलेखनम् — १५ अंका:
(अधीताध्यायानामुपसंहारस्य पंजिकायां लेखनपुरस्सरम्)

(३) आतुरालयस्य बहिरंग—अन्तरंगविभागयो:
आतुराणां परीक्षा तेषां कृते चिकित्साव्यवस्थापत्रलेखनम् — १० अंका:

(४) मौखिकी (कण्ठस्थेषु दशश्लोकानां श्रावणं लेखनं च) — १० अंका:

(५) आकलनम् — ५ अंका:

आकलनार्थं :—

१. प्रतिसप्ताहे श्लोकद्वयस्य कण्ठस्थीकरणम् ।

२. अन्यक्रियाकलापा: अनुशासनं च ।

संस्तुति: :—

१. आतुरालयस्य कायचिकित्साविभागे चरकस्य चिकित्सावैशिष्ट्यकरणाय स्वतन्त्रतया बहिरंगविभागस्थापनम् ।

२. अस्मिन्नेव बहिरंगविभागे रोगनिदानचिकित्सार्थं न्यूनातिन्यूनानां १०० संख्यकातुराणां तदनुसृत्य परीक्षा चिकित्सोपचारश्चावश्यक: ।

३. आतुरालयस्यान्तरंगविभागे न्यूनातिन्यूनानां १० शय्यानां व्यवस्था भवितव्या ।

पाठ्यग्रन्थ: :—

१. चरकसंहिता — द्वितीयव्यावसायिक—परीक्षा—निर्दिष्टा हिन्दी—आंग्लभाषयो: पूर्वोक्त—विद्वद् वरैरनूदिता ।

३.२ कायचिकित्सा

पूर्णांका : १००

प्रथमं पत्रम्

भाग – क

५० अंका :

१. कायपदस्यनिरुक्ति:, चिकित्सापदस्य निरुक्ति: परिभाषा पर्याया: च । कार्यचिकित्सापदस्य परिभाषा। भेषज परिभाषा, भेषज चिकित्साप्रकारयो: विशदं विवेचनम् ।

२. अवस्थाविशेषे क्रियाकालस्य ज्ञानं तत् प्रतिकारश्च । व्याधिप्रत्यनीकक्षमता, स्वकृत–परकृत–प्रभृतीनां चिकित्सासहाय्याङ्गानाम् ज्ञानम् ।

३. दोष–धातु–मल–ओजसां वृद्धिक्षयादिचिकित्सा। सामान्यज–नानात्मजविकाराणां चिकित्सासिद्धान्ता: । रोगानुपत्तिकररोगप्रशमन–चिकित्सा । दोषाणां उपक्रमा:, साम–निराम–चिकित्सासिद्धान्ता:। स्थानान्तर–समागत–दोषप्रतिकारचिकित्सासूत्राणि। आवरण–चिकित्सा–सिद्धान्त:। आशयापकर्षचिकित्सासिद्धान्त:। धातुप्रदोषज–विकार–चिकित्सासूत्रम्। चिकित्सायां दोष–दूष्य–बल–काल–अग्नि–प्रकृति–वय–सत्व–सात्म्यादीनां विचार: ।

४. षड्विध–द्विविधोपक्रमा:। संतपर्ण–अपतर्पणचिकित्साया विस्तृतम् ज्ञानम्। लंघनपरिभाषा, भेदाश्च, लंघनीय–अलंघनीयव्याधय:। शोधन–शमन–निदानपरिवर्जनस्य विस्तृतं ज्ञानम्। पथ्यापथ्य ज्ञानम् । बृंहण–स्तम्भन–रूक्षण–उपक्रमाणां सामान्यज्ञानम्।

भाग – ख

पूर्णांक ५० अंका:

५. चरक चिकित्सास्थानोक्तज्वरस्य सम्प्राप्तिज्ञानम् तस्य चिकित्सायां महत्वं च । निज–आगन्तुज–साम–निराम–नव–जीर्ण, अन्तर्वेग–बहिर्वेग–पुनरावर्त्तक–सन्निपातज्वराणां चिकित्सा। विषमज्वराणां चिकित्सा ।

६. अधोलिखितज्वराणां सम्प्राप्तिविघटनपूर्वकम् आयुर्वेदीय चिकित्सा यथा: – टाइफायड–न्यूमोनिया–इनफ्लूयंजा–मम्प्स–मेनिनजाइटिस–इनसेफिलाइटिस–टिटनेस–यलोफीवर–स्मालपाक्स–चिकिनपाक्स–मीजिल्स–प्लेग–इत्यादय: ।

७. विश्व–स्वास्थ्य–संगठन तत्त्वावधाने राष्ट्रिय–स्वास्थ्य कार्यक्रमान्तर्गतं निम्नव्याधीनां ज्ञानम् तेषा सम्प्राप्तिविघटनपूर्वकम् आयुर्वेदीयचिकित्साप्रतिकारज्ञानम् च, यथा–मलेरिया–फाइलेरिया–कालाजार–लैप्रोसी–टुब्रकुलोसिस–एड्सादय: ।

८. योग–नैसर्गिक–यूनानी–तिब्ब–सिद्ध–एक्यूपंचर एक्यूप्रैसर–आधुनिक चिकित्सा पद्धतीनां सामान्य सिद्धान्तानं परिचय: ।

द्वितीयं पत्रम्

अंका: १००

भाग – क

५० अंका:

१. अन्नवहस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सासूत्रम चिकित्सा च, यथा–अरुचि–अजीर्ण–अग्निमाद्य–आनाह–आध्मान, आटोप–छर्दि–विसूचिका–अलसक–विलम्बिका–ग्रहणी–गुल्म–शूल–अम्लपित्त–कृमि अर्शोरोगा:।

२. मूत्रवहस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सासूत्रं चिकित्सा च यथा–मूत्रकृच्छ्रम्, मूत्राघात: अश्मरी च ।

३. प्राणवहस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सा सूत्रम् चिकित्सा च, यथा–कास: श्वास: हिक्का उरस्तोय: राजयक्ष्मा, शोषश्च ।

४. रक्तगतस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च, यथा–रक्तपित्त–कामला–कुम्भकामला–हलीमक–दाह–वातरक्त–प्लीहदोष–यकृद्दोषा: ।

५. रसवहस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च, यथा–पाण्डु–आमवात–मद–मदात्यय–सम्बद्धितावस्था विशेषा:–हृद्रोग–हृच्छूल–न्यूनरक्तचाप–वृद्धरक्तचापा:।

६. मेदोवहस्रोतोगतव्याधीनां चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च, यथा–प्रमेह: मधुमेहश्च ।

७. त्वगतरोगाणाम् चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च, यथा–कुष्ठ–किलास–शीतपित्त–उदर्द–कोठा: ।

८. सन्तर्पण–अपतर्पणजन्य व्याधीनां (यथा–कार्श्य–स्थौल्य प्रभृतीनाम्) चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च ।

९. यौन–संक्रमित–रोगा: चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च, यथा–फिरंग (सिफलिस)–पूयमेह (गोनोरिया) प्रभृतय:।

तृतीयं पत्रम् — १०० अंका :

भाग – क — ५० अंका:

१. वातव्याधीनां (यथा पक्षवध–अर्दित–गृध्रसीप्रभृतीनाम्) चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च ।

२. विभिन्नस्राविग्रंथीनांव्याधय: तेषां चिकित्सा च ।

३. व्याध्युत्पत्तौ आनुवंशिकी–पर्यावरणीय–व्याधिक्षमत्व–चिकित्सकप्रेरितत्वानि आनुवांशिकीकारकानां सामान्यपरिचय:, मूलचिकित्सा सिद्धान्त:, दोषप्रभार:, परामर्श:, प्रतिकारश्च; खाद्यविषाक्ततताया: प्रकारा: प्रतिकार–क्रमश्च। गुरूधातु जन्यविषाक्तताया: प्रकारा: प्रतिकारश्च। उष्णता–शीतताजन्या विकारा: तेषां प्रतिकारश्च। यात्राजनितविकारास्तेषां प्रतिकार:। वातावरणपरिवर्तनजनित विकारा: तेषाम् प्रतिकाराश्च। दंशजनितविकारा: तेषां प्रतिकारश्च। व्याधिक्षमत्वं, विकृतिजन्या: व्याधय: तेषां सामान्यपरिचय:, प्रकारा: प्रतिकारश्च यथा–प्राथमिकव्याधिक्षमत्वहीनता, द्वितीयव्याधिक्षमत्वहीनता क्षमता च, सीरमजनित विकारा:; औषध–अनूर्जताजन्या विकारा:; चिकित्सकप्रेरितविकारास्तेषां सामान्य परिचय: प्रकारा: प्रतिकारश्च ।

४. क्षुद्ररोगाणां चिकित्सा ।

भाग – ख — ५० अंका:

५. मानसरोगा: मनस् पदस्य निरुक्ति: स्थानं गुणा: कर्माणि च. । मानसरोगाणां सामान्यकारणानि। लोभ–मोह–क्रोध–शोक–विलाप–प्रीति–भय–ईर्ष्या–श्रद्धा–स्मृतिप्रभृतिमानसभावानां मानसरोगोत्पादने भूमिका। मानसरोगोत्पत्तौ सामाजिक–आचार–भ्रांति–शील–शौचादिभावानां भूमिका महत्वं च । उन्माद–अपस्मार–अतत्वाभिनिवेश–अव्यवस्थितचित्तता–अपतंत्रक–मनोविक्षिप्तता–अवसाद–भ्रम–विभ्रम–मिथ्या–विश्वास, मन:संघर्ष–मनोग्रन्थ्यादि–मानसरोगाणां निदानं चिकित्साक्रमश्च। भूतोपसृष्टजनिता: मानसिकविकारा: तेषां दैवव्यपाश्रय–सत्वावजय–अद्रव्यभूतचिकित्साश्च । यौन–मनोगतविकारा: तथा चिकित्सा च । मानसरोगाणां चिकित्सायां मेध्यरसायननानाम् उपयोगिता।

६. वार्धक्य (वृद्धावस्था) जनितविशिष्टविकाराणां चिकित्सा ।

७. आत्ययिकरोगाणां प्रकारा: परिभाषाप्रकारा:, सामान्यसिद्धान्त: चिकित्सा च। जल–वैद्युतापघात दग्धजत्तीव्ररक्तस्राव–तीव्रोदरशूल–वृक्कशूल–तीव्रश्वासकठिन्य–मूत्रावरोध–अन्त्रोपरोध–हृच्छूल–मूर्च्छा–तीव्रोदरकलाशोथ–तीव्रान्त्रशोथ–तीव्रज्वर–औषधप्रतिक्रियाजन्य विषाक्तता–आत्ययिकावस्थानां विवेचन प्रतिकारश्च ।

चतुर्थं पत्रम् १०० पूर्णाङ्का:

भाग — क (पंचकर्म) ५० अंका:

१. शोधने पञ्चकर्मण: सम्बन्ध:। शोधनस्यायोग्या: योग्याश्च। पञ्चकर्मणि पूर्वकर्मणो महत्वम् उपयोगिता च।

२. स्नेहनम् — स्नेहनस्य परिभाषा: बाह्याभ्यन्तरस्नेहनस्य भेदप्रभेदसहितं प्रयोज्यविधिज्ञानम्। स्नेहनस्य योग्या—योग्यलक्षणानि; स्नेहनस्य सम्यग्—अयोग—अतियोगानां लक्षणानि; स्नेहनव्यापद: तासां चिकित्सा।

३. स्वेदनम् — स्वेदनस्य परिभाषा प्रकारा:, स्वेदनस्य विविधभेदोपभेदविधिज्ञानम् । स्वेदनस्य योग्यायोग्यपुरुषा:। स्वेदनस्य सम्यक्—अयोग—अतियोगानां लक्षणानि; स्वेदनव्यापदां चिकित्सा ।

४. वमन—विरेचन—आस्थापन—अनुवासन—नस्यकर्मणो योग्यायोग्यजना:; अयोगलक्षणानां चिकित्सा।

५. सपूर्वकर्म वमन—विरेचनविधीनां ज्ञानं तस्य सम्यक्—अयोग—अतियोगलक्षणानां ज्ञानम्। वमन—विरेचन व्यापद: तासां चिकित्साया: सामान्यं ज्ञानम्।

६. बस्ति परिभाषा तस्य विभिन्नभेद—प्रभेदा:। बस्तियन्त्रम्, बस्तिदानविधि: बस्तिनिर्माणस्य द्रव्यमात्रासहितं ज्ञानम्। विभिन्नबस्तियन्त्राणां गुण—दोषविचार: ।

७. नस्यपरिभाषा, प्रकारा:, यन्त्रसहितं प्रयोगविधिज्ञानम्। नस्यकर्मणि प्रयुज्यमानानि प्रमुखद्रव्याणि, मात्रापूर्वकं ज्ञानम्; नस्यस्य सम्यक्—अयोग—अतियोगाजानां लक्षणानां ज्ञानम्; नस्यव्यापद: तासाम् सामान्यज्ञानं चिकित्सा च।

८. संसर्जनक्रमस्य शुद्ध्यनुसारं प्रयोगज्ञानं परिहारकालश्च ।

भाग — ख (रसायन—वाजीकरणे) ५० अंका:

९. रसायनपदस्य निरुक्ति:, परिभाषा पर्यायाश्च; रसायनस्यैतिहासिकं महत्वं च; रसायनस्य प्रयोग: फलं च। रसायनसेवनार्हा:। रसायनस्य प्रकारा:, रसायनसेवनस्य कुटीप्रावेशिक—वातातपिकभेदो; वातातपिकरसायन—प्रयोगार्हा: पुरुषा:; कायाकल्पप्रयोगस्य ज्ञानम्; आचाररसायनम्, कुटीप्रावेशिककल्पस्य विधि: । पूर्वकर्माणि; कुटीप्रवेशानन्तरं संयमपूर्वकं निवास: । कुटीप्रवेशस्य विशिष्टफलं प्रयोगकालावधि, तत्रावश्यकी चर्या; बहिर्निर्गमननियमा:। रसायनयोगास्तेषां प्रयोगविधिश्च । रसायनमात्रानिर्धारणम् अवस्थानुसारं मात्राभेदज्ञानम्। रसायनसेवनानन्तरं प्राकृत—आहार—विहारसेवननियमा: चर्या च। रसायनार्हपुरुषस्य लक्षणानि प्रयोगकालश्च। जीवतिक्तीनां रसायने महत्वम्; जीवतिक्तहीनजनितविकारा: तेषां चिकित्सा च ।

१०. वाजीकरणम् — वाजीकरणस्य निरुक्ति: परिभाषा पर्याया: प्रयोजनफलम्, ऐतिहासिकमहत्वम्; वाजीकरणार्हा: पुरुषा: । स्त्रीप्रशंसा, सन्तानहीनस्य निन्दा; प्रशस्तशुक्रस्य लक्षणम्। वाजीकरणद्रव्याणि औषधानि च ।

११. विविधरसायनवाजीकरणयोगानां गुणकर्म मात्रा सेवनप्रयोगविधिज्ञानपुरस्सरं घटकद्रव्याणां निर्माणविधीनां च सम्यग् ज्ञानम् ।

१२. वाजीकरणद्रव्याणां वर्गीकरणम् उपयोगिता च ।

क्रियात्मकम्

चिकित्सालये कर्माभ्यासः — वर्षैकावधिकः

१.	सामान्य आतुरप्रशिक्षणम्	—	६ मासावधिकः
२.	मानसरोगविभागे	—	१५ दिनानि
३.	संक्रामकरोगविभागे	—	१५ दिनानि
४.	क्षकिरणविभागे	—	१ मासाः
५.	आत्ययिकविभागे	—	२ मासौ
६.	पंचकर्मविभागे	—	२ मासौ

क्रियात्मकांकानां विभजनम्

प्रथम–द्वितीयपत्रयोः क्रियात्मके		पूर्णांकाः १००
दैनंदिन्याम्	—	१० अंकाः
आलेखे	—	१० अंकाः
मौखिक्याम्	—	३० अंकाः
आतुरालयीयरोगिपरीक्षायाम्	—	५० अंकाः
तृतीय–चतुर्थपत्रयोः क्रियात्मके		पूर्णांकाः १००
दैनंदिन्याम्	—	१० अंकाः
आलेखे	—	१० अंकाः
मौखिक्याम्	—	३० अंकाः
आतुरालयीयरोगिपरीक्षायाम्	—	५० अंकाः

आलोच्यग्रंथाः

१.	भैषज्यरत्नावली	—	कविराज अंबिकादत्त शास्त्री कृत टीका
२.	योगरत्नाकरः	—	पं० ब्रह्मशंकर मिश्र अथवा डा० इन्द्रदेव त्रिपाठी कृत टीका
३.	योगरत्नाकरः (आंग्लभाषायाम्)	—	डा० निर्मल सक्सेना
४.	चक्रदत्त	—	डा० जगदीश्वर प्रसाद त्रिपाठी
५.	चक्रदत्त (आंग्लभाषायाम्)	—	आचार्य प्रियव्रत शर्मा
६	चिकित्सादर्श	—	वैद्य राजेश्वरदत्त शास्त्री
७.	चिकित्सा प्रदीप	—	वैद्य भास्कर विश्वनाथ गोखले
८.	चिकित्सा कलिका	—	तीसटाचार्य कृत; आचार्य प्रियव्रत शर्मा द्वारा हिन्दी एवं आंग्लभाषा अनुवाद
९.	कायचिकित्सा	—	डा० गंगासहाय पाण्डेय
१०.	कायचिकित्सा	—	आचार्य रामरक्ष पाठक
११.	कायचिकित्सा	—	प्रो० बनवारीलाल गौड़

१२. कायचिकित्सा — प्रो० शिवचरण ध्यानी
१३. कायचिकित्सा — वैद्य ताराशंकर मिश्र
१४. रसयोगसागर — वैद्य हरिप्रपन्न शर्मा
१५. सिद्धभेषजमणिमाला — रामकृष्ण भट्ट
१६. सिद्धयोग — वृन्दमाधो कृत
१७. माधवचिकित्सा — माधवकर
१८. सिद्धप्रयोगलतिका — वैद्य गुलराज शर्मा मिश्र
१९. विशिखानुप्रवेशविज्ञानम् — वैद्य गुलराज शर्मा मिश्र
२०. कायचिकित्सासमन्वय — डा० अनन्तराम शर्मा
२१. सिद्ध वैद्यकम् — वी० वी० नटराज शास्त्री
२२. तमिलों का सिद्ध सम्प्रदाय — प्रो० रामनिवास शर्मा
२३. सहस्रयोगम (केरलीय आयुर्वेद चिकित्सा — प्रो० रामनिवास शर्मा एवं डा० सुरेन्द्र शर्मा
२४. वैद्य चिन्तामणि — बल्लभाचार्य कृत; अनुवादक —प्रो० रामनिवास शर्मा
२५. वैद्यजीवन — लोलिम्बराज कृत; अनुवादक —डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
२६. चमत्कार चिन्तामणि — लोलिम्बराज कृत; अनुवादक — डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
२७. पथ्यापथ्यविनिर्णय — विश्वनाथ कविराज कृत; संम्पादक — डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
२८. आयुर्वेदीय पथ्यापथ्य विज्ञान — डा० बद्रीप्रसाद शाह
२९. योगचन्द्रिका — लक्ष्मण पंडित कृत; संम्पादिका डा० आशा कुमारी एवं प्रो० प्रेमवती तिवारी
३०. आत्ययिक व्याधि निदानं चिकित्सा— डा० ब्रह्मदत्त शर्मा
३१. आत्ययिक व्याधि निदानं एवं प्रतिकार —डा० अनंतराम शर्मा, डा० कृष्णचन्द्र वर्मा एवं डा० संजय शर्मा
३२. आयुर्वेदीय पंचकर्म चिकित्सा — आचार्य मुकुन्दीलाल द्विवेदी
३३. आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान — डा० हरिदास श्रीधर कस्तूरे
३४. केरलीय पंचकर्म — डा० टी० एल० देवराज
३५. आयुर्वेदिक रेमीडीज फार कामन डिसीज — डा० टी० एल० देवराज
३६. पंचकर्म चिकित्सा विज्ञान — डा० आर० ए० प्रसाद एवं डा० जी० के० गुर्जर
३७. पंचकर्म चिकित्सा — प्रो० दिवाकर ओझा
३८. होलिस्टीक प्रिन्सिपिल्स आफ आयुर्वेदिक मेडिसीन — प्रो० रामहर्ष सिंह
४०. बृहत्तर कायचिकित्सा — प्रो० रामहर्ष सिंह
३९. मादक द्रव्यजन्य रोग एवं उनकी चिकित्सा — डा० प्रिय कुमार चौबे

४०. बसवराजीयम् — वैद्य गोवर्धन शर्मा छांगाणी द्वारा सम्पादित
४१. मानसरोगविज्ञान — डा० बालकृष्ण अमर जी पाठक
४२. आचुर्वेदीय मानस विज्ञान — प्रो० रामहर्ष सिंह
४३. आधुनिक मानस रोग विज्ञान — डा० राजेन्द्र प्रसाद भटनागर
४४. सायक्यिाट्री इन बृहत्त्रयी — डा० कामता प्रसाद शुक्ल
४५. साइकोपैथालाजी इन इंडियन मैडिसिन — डा० सत्यपाल गुप्त
४६. योग अगेंस्ट स्पाइनल्ल पेन — पं० शिव शर्मा
४७. हठयोग प्रदीपिका —
४८. हिकमत प्रकाश —
४९. प्राकृतिक चिकित्सा — श्री विट्ठल दास मोदी
५०. रसायन एवं वाजीकरण — वैद्य मोहन लाल पाठक
५१. रसायन एवं वाजीकरण — वैद्य उपाध्याय (जयपुर)
५२. साइंस आफ लान्जीविटी बाई आयुर्वेद — प्रो० सुभाष रानाडे
५३. आधुनिक चिकित्सा शास्त्र — धर्मदत्त वैद्य
५४. चिकित्सा तत्व दीपिका — आचार्य महावीर प्रसाद पाण्डेय
५५. चरकसुश्रुत वाग्भट्टानामुपयोगिनोअंशा: —

३.३ शल्यतंत्रम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् — १०० अंका:
प्रायोगिकम् एकम् — १०० अंका:
व्याख्यानानि — २१०
आतुरालये कर्माभ्यास: अष्टमासावधिक:

प्रथमं पत्रम्

भाग — क ५० अंका:

शल्यतन्त्रे धन्वन्तरिसुश्रुतादीनां विचार: शल्यविदामाचारा:श्च (सर्जिकल इथिक्स) ।

निजागन्तुभेदेन व्याधिप्रकार:, षष्टि—उपक्रमा: षट्क्रियाकाल:, व्रणशोथ: संक्रमणम् विसंक्रमणम् च (सेप्सिस—एसेप्सिस), विसंक्रामकविधिश्च (स्टरलाइजेशन), औषध—विधि: शल्यकर्मागारस्य धूपनम् (ओ०टी० फ्यूमिगेशन) शस्त्रकर्मागारस्य सज्जा—वास्तुविचार: (ओ०टी० काम्प्लेक्स डिजाइन एण्ड मैनेजमेंट) ।

यंत्रशस्त्रानुशस्त्राणि उपयंत्राणि च । तेषां संख्यानामानि प्रकारा: आकारा: अद्यतनश्च विकासपरिचय:। (रीसेन्ट एंडवांसेज इन इंस्ट्रूमेंट्स एण्ड इंक्विपमेंट्स)

शस्त्राणां धारा, पायना, शस्त्रकोष: दोषा: गुणाश्च । पिचु—प्लोत—कवलिका—शोधन—रोपण—द्रव्याणि, योग्याविधि:; विशिखनुप्रवेशविधिश्च ।

शल्यतन्त्रे रक्तस्य वैशिष्ट्यम्, रक्तदुष्टिविचार: तस्य विस्रावणविधि: प्रकाराश्च । रक्तस्यस्रावे स्तम्भनविचार: रक्तादानविचारश्च (ब्लड ग्रुपिंग एण्ड ट्रांसफ्यूजन) ।

शल्यतन्त्रे श्रृंग—जलौका—अलाबु—प्रयोगे विचार:तेषां दोषानुसारेण प्रयोगविधिज्ञानम् । क्षाराग्निकर्मविचार: ।

भाग — ख ५० अंका:

अष्टविधशल्यकर्मसिद्धान्त:, संधानकर्म, आघातजन्या शारीरिकप्रतिक्रिया (बाडी रिस्पांस टू इंज्यूरी) ।

संज्ञानाशज्ञानं तत् प्रकारा: प्रयुक्तौषध द्रव्याणि तद् विधि:अवस्थाभेदा: उपद्रवाश्च ।

शल्य तन्त्रे क्ष—किरण (एक्सरे)—ध्वनिचित्रण (सोनोग्राफी)—सघन संप्रेरित—अक्षीय क्ष—किरण—परीक्षा (कैट स्कैन, एम०आर०आई०) इत्यादि यंत्राणामद्यतन (रीसेन्ट एडवांस्ड टेक्नोलॉजी) विकास सहितमुपयोगिता तज्जन्योपद्रवाणां च परिज्ञानम् ।

विधिवैधकदृष्ट्याशल्य शास्त्रज्ञस्य स्थिति, कर्तव्यविचार: ।

द्वितीयं पत्रम् १०० पूर्णांका

भाग — क ५० अंका:

अष्टांगायुर्वेदे शल्यतंत्रस्य प्राधान्यम् । शल्यतन्त्रे धन्वन्तरि—सुश्रुतविचार: ।

शल्यविषयकाचारा: :—

व्रणशोथ—विद्रधिनिरुक्ति: निदानं सम्प्राप्ति: प्रकारा: स्थानानि लक्षणानि उपद्रवाश्च; आम—पच्यमान—पक्वावस्था:, साध्यासाध्यत्वम्, व्रणशोथविद्रधिचिकित्सा; सप्त उपक्रमा; षष्टि उपक्रमा:; अवस्थानुरूपा चिकित्सा च ।

व्रणस्य निरुक्ति: व्याख्या—हेतुप्रकारा: निजागन्तुज: द्विविध: । शोथ—दुष्टव्रण—रोहितव्रण—चिरकारि व्रण इत्यादय: षोडश प्रकारा: । अल्सरादिव्रणानामाधुनिकदृष्ट्या विचार: चिकित्सा च ।

व्रण—व्रणशोथपरीक्षा :—

स्थानम् आकृति: वर्ण: स्राव: गन्ध: वेदनाप्रभृतय:; दुष्टव्रणवस्तूतिनि (अधिष्ठानानि); व्रणपरिग्रह:, उपद्रवा:, दोष: साध्यासाध्यता व्रणरोपणप्रक्रिया च । नाडीव्रणप्रकारा:, लक्षणानि चिकित्सा च ।

आगन्तुजव्रण: (सद्योव्रण:) :—

निदानम्—प्रकारा—लक्षण—दुष्टि—कोथ—अवसाद—दण्डालसक प्रभृतयो विषाक्तोपद्रवा: सम्भाव्यचिकित्सा च । सद्योव्रणशुद्धि: सीवनादिचिकित्सोपक्रमा: ।

प्रमाददग्ध—प्रकारा:, उपद्रवा:चिकित्सा च । शीतदग्ध—धूमोपहतादिदग्धानाम् उपद्रवा: चिकित्सासाहितं ज्ञानम्। प्रनष्टशल्यविज्ञानम् चिकित्सा च ।

शल्यस्य परिभाषा, वैशिष्ट्यप्रकारा: — अवबद्ध—अनवबद्ध—प्रनष्टशल्यादीनां चिकित्सा च ।

रक्तस्राव: (हेमरेज) — निदानं सम्प्राप्ति लक्षणानि चिकित्सा च ।

मर्माधातस्य निदानं चिकित्सा। बन्धविधि: । रक्षाकर्म । व्रणितोपासनम् ।

चिकित्साविधि:, अग्निकर्मचिकित्साविधि; क्षारकर्मचिकित्साविधि; जलौकावचारणम् रक्तमोक्षणचिकित्सा विधि:, सन्धानकर्मविधिश्च ।

अर्बुदस्य निरुक्ति: प्रकारा: विभिन्नचिकित्सा—उपक्रमाश्च । ग्रंथिरोगस्य निरुक्ति: प्रकारा: वर्गीकरणम् चिकित्सा च ।

सिरा—लसीका—धमनी—रोगाणाम् प्रकारा:, आघातज—सहज—परिणामजन्य—वर्गीकरणमुपद्रवा: चिकित्सा च।

मांसविकारा:— मांसशोथ—मांसदुष्टि—मांसार्बुद—मांसग्रन्थि प्रभृतय:, श्लीपदस्य निदानं स्थानानुसारं लक्षणानि चिकित्सा च ।

स्नायुविकाराः — स्नायुशोथः, प्रतानशोथः, प्रतानग्रंथिः, स्नयुग्रंथिः अर्बुदश्च इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च।

त्वग्विकाराः — ग्रंथि—अर्बुद—त्वगर्श—व्रणग्रंथि—अंधालजी—बल्मीक, प्रमेहपिडिका निदानं लक्षणानि चिकित्सा च।
कोथ—विसर्प—चिप्प—कुनख—पाददारी—कदर—मषक—तिलकालक—स्नायुकाः — एतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च।

धमनीविकाराः — आघातजविकाराः धमनीग्रंथयः। धमनीसमूहविकाराः निदानं लक्षणानि च ।

सिराविकाराः — आघातजः अस्थिभग्नः मस्तिष्क विद्रधिश्च। तन्नि निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

मन्याविकाराः — मन्यास्तम्भ—गलगण्ड—मन्याग्रंथि—अर्बुध—गण्डमाला—अपची—पाषाणगर्दभानाम् निदानं लक्षणानि चिकित्सा च।

भाग — ख

५० अंकाः

भग्नम् — अक्षकास्थि—प्रगण्डास्थि—अन्तःप्रकोठास्थि—बहिःप्रकोष्ठास्थि—हस्तांगुल्यस्थि—कशेरूकास्थि—पर्शुकास्थि—कपालास्थि—कण्ठास्थि—त्रिकास्थि—श्रोण्यस्थि—उर्वस्थि—जानवस्थि—जंघास्थि—गुल्पास्थि—पादांगुल्यस्थिभग्नानि—एतेषां लक्षणानि चिकित्सा च ।

सन्धिमोक्षः — कशेरूका—हनु—अंस—कूर्पर—मणिबंध—अंगुलि—वंक्षण—जानु—गुल्फ,अंगुष्ठादीनाम् निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

सन्धिविकृतिः — सन्धिगतवातः सन्धिगतशोथः पृष्ठसन्धिविकृतिः सन्धिक्षयश्च—एतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

उरोभागविकाराः — स्तनरोग—स्तनविद्रधि—स्तनगंथि—स्तनार्बुद—स्तनवृद्धि—फुफ्फुसावरणशोथ—उरोविद्रधि—पर्शुकास्थिशोथ—फुफ्फुसविद्रधि—फुफ्फुसग्रंथि—फुफ्फुसार्बुद—उरोन्तर्भागशोथ—राज्यक्ष्माणः — इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

उदरविकाराः — आघातजविकार—उदरस्खलन—छिद्रोदर—बद्धगुदोदर—जलोदर—अन्तर्विद्रधि—उदरशूल—गुल्मादीनां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

अन्ननलिकाविकाराः — व्रण—सन्निरोध—शोथ—रक्तस्राव—अबुर्दानि—तेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

आमाशयजविकाराः — सहजविकृति—अर्बुद—व्रण—आमाशय—विस्तार—परिणामशूल—गुल्माः — इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

क्षुद्रान्त्रविकाराः — इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

बृहदन्त्रविकाराः — अर्बुद—क्षयजन्यविकृति—गुल्म—आशुकारी—चिरकारी—अवरोध—बृहदन्त्रभेदनानि इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

उण्डुकपुच्छशोथः — निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

गुदविकाराः — ग्रंथि—अर्बुद—भ्रंश—रक्तस्राव—अर्शः —परिकर्तिका—पिडका—भगन्दराः इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

सहजगुदविकृतिः — गुदस्य शल्यम्, शन्निरूद्धगुदम् च अनयोः निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

यकृद्विकाराः — विद्रधि—ग्रंथि—अर्बुद—यकृद्दाल्युदणानि—इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

पित्ताश्यविकाराः — शोथ—अश्मरी—कामला—अर्बुदानि, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

अग्न्याशयविकाराः — शोथ—अश्मरी—अर्बुदानि, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

प्लीहविकाराः — प्लीह्नो विकाराः — प्लीहवृद्धिः निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

वृक्कविकाराः — सहजविकृति—भ्रंश—ग्रंथि—अर्बुद—वृक्कविद्रधि—क्षयजविकार—वृक्काश्मरी—रक्तस्राव—आघातजविकाराः इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

गवीनिविकाराः — शोथ—अश्मरी—रक्तस्राव—ग्रंथि—अर्बुद—अवरोधजन्यविकाराः, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

बस्तिविकाराः — मूत्रवहस्रोतोविकाराः —सहजविकृति—आघातजविकार—मूत्राघाताः, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च । मूत्रकृच्छ—अश्मरी—ग्रंथि—अर्बुद—मूत्राष्ठीला—मूत्रमार्गसंकोच—मूत्रजठर—वाताष्ठीलाः, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

मेढ्रविकाराः — व्रण—निरूद्धप्रकस—परिकर्तिका—अवपाटिका—अर्बुद—अर्श—उपदंश—पूयमेह—फिरंगाः, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

वृषणविकाराः — वृषणवृद्धि—मूत्रवृद्धि—अन्त्रवृद्धि—अर्बुद—शोथ—ग्रंथि—अण्डकोषविकाराः — फलकोषविवर्तनानि—इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च ।

अन्त्रच्युतिः (अंत्रभ्रंशः) — नाभिज—औवीय—उदरगत—उदरभित्तिगताः भ्रंशाश्च, इत्येतेषां निदानं लक्षणानि चिकित्सा च । चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगाणाम् लक्षणानि चिकित्सा च। शल्यरोगेषु पंचकर्मचिकित्सायाः वैशिष्ट्यम्।

प्रायोगिकी—प्रत्यक्षपरीक्षा

रूग्णष्य शविस्तरं परीक्षणम् ।

यंत्रशस्त्रसम्मोहनानि ।

नैदानिकविशिष्टकारणपरिचयः ।

पूर्वकर्म—प्रधानकर्म—पश्चात्कर्मादि—रूग्णपत्रपूरणप्रभृतयः ।

आत्ययिक चिकित्सा उपयुक्तद्रव्याणि च ।

क्रियात्मक (चिकित्सालयीय) कर्माभ्यासः :— — ६ मासावधिकः
आतुरालयीयकर्माभ्यासः :— — ४ मासावधिकः
शल्यकर्ममंदिरीयकर्माभ्यासः :— — १ मासावधिकः
शल्यतंत्रप्रयोगदर्शनम् (रूग्णस्येत्तिवृतम्) :— — १ मासावधिकः

क्रियात्मकम् अंक—विभजनम्

दैनन्दिन्याम् — १० अंकाः
इतिवृत्त—यंत्रशस्त्रादिष — ३० अंकाः
रागिपरीक्षा (लघ्वी) — २० अंकाः
रांगिपरीक्षा (बृहती) — ३० अंकाः
मौखिक्याम् परीक्षायाम् — १० अंकाः

आलोच्य ग्रंथाः

१.	शल्यतंत्र समुच्चयः	—	पं० रामादेश शर्मा
२.	शल्यविज्ञान (भाग : १—२)	—	डा० सुरेन्द्र कुमार शर्मा
३.	शल्यसमन्वय (भाग : १—२)	—	वैद्य अनन्तराम शर्मा
४.	शल्य प्रदीपिका	—	डा० मुकुन्द स्वरूप वर्मा
५.	सौश्रुती	—	डा० रमानाथ द्विवेदी
६.	क्लीनिकल शल्यविज्ञान	—	डा० अखिलानन्द शर्मा
७.	भग्न चिकित्सा	—	डा० प्रभाकर जर्नादन देशपाण्डेय
८.	आधुनिक शल्य चिकित्सा के सिद्धान्त	—	डा० कटिल नरसिंहम् उडुप
९.	ए शार्ट प्रैक्टिस ऑफ सर्जरी	—	लव एण्ड वैली
१०.	अग्नि कर्म टेक्लोनोजी इनोवेशन	—	डा० पी० डी० शर्मा
११.	अर्श एवं भगन्दर में क्षार सूत्रावचरण	—	वैद्य कनक प्रसाद व्यास
१२.	शल्यविज्ञान (सचित्र)	—	अनन्तराम शर्मा
२८.	चरक—सुश्रुत—वाग्भटादीनाम् उपयोगिनो अंशाः	—	

३.४ शालाक्यतंत्रम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम्— १०० अंका:
प्रात्यक्षिकम् — १०० अंका:
व्याख्यानानि — २१०
आतुरालये कर्माभ्यास: चतुर्मासावधिक:

प्रथमं पत्रम् पूर्णांका: १००

भाग — क ५० अंका:

शालाक्यतन्त्रनिरुक्ति:, परिचय: इतिहासश्च।

नेत्रशारीरम् :— प्रमाणं पांचभौतिकत्वं, नेत्रशारीरं (मंडलानि—पटलानि), नेत्रक्रियाशारीरम् नेत्रपरीक्षणं च । प्रचलित—यन्त्रशस्त्रादीनां परिचय: अन्योपयोगिविधीनां ज्ञानं च ।

नेत्ररोगा: — साधारणहेतव:, पूर्वरूपाणि रूपाणि चिकित्सा च । आयुर्वेदानुसारेण नेत्ररोगाणां प्रविभाग: दोषभेदेन, आश्रयभेदेन, चिकित्साभेदेन च प्रविभाग:। नेत्ररोगाणां संख्यानम् ।

१. संधिगतरोगा: — संख्या—पूयालस—स्राव—उपनाह—कृमिग्रंथि—पर्वणी—अलजी एतेषां हेतव:, सम्प्राप्ति:, लक्षणानि चिकित्सा च (प्राचीन—अर्वाचीनमतानुसारेण) ।

२. वर्त्मगतरोगा: — संख्या, उत्संगिनी—पोथकी—वर्त्मशर्करा—अंजननाभिका—वहलवर्त्म—अर्बुद—शुष्कार्श—लगण—विसवर्त्म—कुम्भिका—क्लिष्टवर्त्म—प्रक्लिन्नवर्त्म—वातहतवर्त्म—निमेष—पक्ष्मकोप—श्याववर्त्म—शोणितार्श अर्शोवर्त्म—वर्त्मावबन्धक—कर्दमवर्त्म—उपपक्ष्माणि च । वर्त्मनिबद्धा आधुनिकरोगा: तेषाँ लक्षणानि चिकित्सा च।

भाग — ख ५० अंका:

३. शुक्लगतरोगा: — संख्या, अर्म—शुक्तिका—पिष्टक—अर्बुद—सिराजाल—सिराजापिडिका— पलासंग्रथिता:, तत्सम्बद्धा अधुनिकरोगा: तेषां लक्षणानि चिकित्सा च ।

४. कृष्णतरोगा: — संख्या—सव्रणशुक्ल—अव्रणशुक्ल—अव्रणशुक्ल—अलकाजात—आक्षपाकात्यया: एतत सम्बद्धा आधुनिकरोगा: तेषां लक्षणानि चिकित्सा च ।

५. तारामण्डलस्यरोगा: — लक्षणानि चिकित्सा च।

५. सर्वगतरोगा: — संख्या, अभिष्यन्द—अधिमन्थ—हताधिमन्थ—सशोफअक्षिपाक—अशोफाक्षिपाक वातपर्याय—*शुष्काक्षिपाक—अन्यतोवात—अम्लाध्युषितम्—सिरोत्पात—सिराहर्षा: एतत सम्बद्धा आधुनिकरोगा: लक्षणानि* चिकित्सा च। नेत्र श्लेष्मावरण रोगा: उपद्रवा: चिकित्सा च ।

६. दृष्टिगतरोगाः — संख्या दृष्टिसम्बद्धरोगविचारः तिमिर—काच—लिंगनाश—पित्तविदग्धदृष्टि—कफविद्ग्धदृष्टि— धुमदर्शी—ह्स्वजाड्य—नकुलान्ध्य—गम्भरिका—अनिमित्तजा—सनिमित्तजारोगाः, एतत् सम्बद्धा आधुनिकरोगाः चिकित्सा च ।

अभिधातज लिंगनाशः केटरेक्ट रेटिनासम्बद्धप्रमुखरोगाणां सामान्यं ज्ञानम् लक्षणानि चिकित्सा च ।

वर्तनजन्य विकाराः **(Refrective and accommodation errors)** — कुपोषणजन्य रोगाः, संक्रामकरोगाः, राष्ट्रिय अन्धत्वनिवारककार्यक्रमः । नेत्रगतरोगाणाम् तत्सम्बद्ध चिकित्सा कृत्रिमनेत्रादीनां परिचयः। कृत्रिमनेत्र—स्थापनम्।

क्रियाकल्पाः — आश्च्योतन—पुटपाक—तर्पण—अंजन—स्वेदन—पिण्डी—विडलकप्रभृतयः ।

द्वितीयं पत्रम् १०० पूर्णांका

भाग — क ५० अंकाः

शिरोरोगाः —

शिरसः महत्वम्। उत्तमांगम, शिरोरोगाणां निर्देशः रोगसंख्या वातिक आदि शिरोरोगाः यथा सूर्यावर्त—अनन्तवात—अर्दावभेदक—संखक—कृमि शिरोरोगा—शिरोविद्रधि—उपशीर्षक—दारूणक—इन्द्रलुप्त—खलित्य—पालित्य—अरूंषिका—शिरोभ्पिाताः एतेषां लक्षणानि चिकित्सा च ।

कर्णरोगाः —

कर्णशारीरज्ञानम्, कर्णपरीक्षणम्; रोगाणांसंख्या, यथा — कर्णशूल—कर्णपाक—कर्णक्ष्वेड—कर्णसंस्राव—कणबिद्रधि—पूतिकर्ण—कर्णकण्डू—कर्णगूथ—पनसिका—कर्णविद्रधि—कर्णार्बुद—बाधिर्य लक्षणानि चिकित्सा च । आधुनिककर्णरोगाणाम् सामान्यम् ज्ञानम्। ध्वनिप्रदूषणजन्यरोगाणाम् सामान्यम् ज्ञानम् ।

नासारोगाः —

नासाशारीरज्ञानम्। संख्या नासापरीक्षणम्, नासारोगाः यथा — प्रतिश्याय—पीनस—अपीनस—क्षवथु—परिस्रव—नासास्राव—पूतिनासा—दीप्त—पूयशोणित—नासापाक—नासानाह—नासाशोष—नासार्श—नासार्बुद—रक्तपित्त—नासासोथाः एतेषां हेतवः लक्षणानि उपद्रवाः चिकित्सा च । नासासन्धानज्ञानम्; आधुनिक मतानुसारेण सामान्य नासारोगाणां शस्त्रचिकित्सा।

भाग — क ५० अंकाः

मुखरोगाः — मुखवयवज्ञानम् — मुखरोग संख्या । तेषामं हेतवः संप्राप्ति लक्षणानि चिकित्सा च ।

ओष्ठरोगाः — ओष्ठरोगाणां संख्या लक्षणानि चिकित्सा च ।

दन्तरोगाः — यथा—दन्तशर्करा—कृमिदन्त—दालन—दन्तहर्ष—भंजनक—कपालिक—श्यावदन्ताः तेषामं हेतवः सम्प्राप्ति लक्षणम् चिकित्सा च । हनुमोक्षस्य लक्षणं चिकित्सा च । दन्तरक्षा दन्तरोगप्रतिषेधोपायाः ।

दन्तमूलगतरोगाः — संख्या, यथा — शीताद—दन्तवेष्ट—दन्तपुप्पुटक—शौषिर—महाशौषिर—परिदर—उपकुश—वर्धन—दन्तनाडी—दन्तवैदर्भ—अधिमांसाः एतेषां हेतवः लक्षणानि चिकित्सा च ।

जिह्वागतरोगाः — संख्या, यथा — जिह्वाकण्टक—अलस—उपजिह्वि—जिह्वार्बुदाः एतेषां लक्षणानि चिकित्सा च। जिह्वागतरोगाणाम् आधुनिक चिकित्सा परकं सामान्य ज्ञानम्।

तालुरोगाः — संख्या, यथा—गलशुण्डिका, तुण्डिकेरी—अर्बुद—अध्रुष—कच्छप—मांसंघात—तालुपुप्पुट—तालुपाक—तालुशोषाः इत्येतेषां हेतवः लक्षणानि चिकित्सा च। तालुगत रोगाणाम् आधुनिक चिकित्सापरकं सामान्य ज्ञानम्।

कण्ठगतरोगाः — संख्या, गंठशारीरज्ञानम् । पंचरोहिण्य—कण्ठशालूक—अधिजिह्व—वलय—बलास—वृन्द—एकवृन्द—गिलायु—गलविद्रधि—गलौघ—मांसतान—शतघ्नी—विदारी—स्वरघ्नाः एतेषां लक्षणानि हेतवः चिकित्सा च। गलप्रदेशस्य स्वरयन्त्रस्य रोगाणाम् आधुनिक मतानुसारेण सामान्यज्ञानम् चिकित्सा च ।

सर्वसर मुखपाकाः — संख्या, हेतवः लक्षाणानि चिकित्सा च ।

सन्धानकर्म — ओष्ठसंधानम्, नासासंधानम्, कर्णसंधानम् च ।

लालास्राविग्रंथीनाम् यथा — चुल्लिका—उपचुल्लिका—लालाग्रंथिनाम् रोगाणाम् च सामान्य ज्ञानम् तद् विकार चिकित्सा च ।

प्रचलित यंत्रशस्त्राणां परिचयः तेषां प्रयोग विधिश्च ।

क्रियाकल्पाः —

स्वेद—कवल—गण्डूष—धूम—रक्तमोक्षाणि। शिरोवस्ति—नस्य—कर्णपूरणानि।

क्रियात्मकम् (चिकित्सालयी कर्माभ्यासक्रमः)

आतुरालये	—	३ मासाः
आत्ययिक विभागे	—	१ मासः

प्रशिक्षणम्

१. नेत्र—नासा—कर्ण—मुख—गल—रोगीणाम् परिक्षणम्

२. परिक्षणोपयोगी—यन्त्रशस्त्राणाम् ज्ञानम् (नामतः कर्मतश्च)

३. रोगिणाम् इतिवृत्तान्तलेखनम् यथा — नेत्ररोगिणाम् १५, नासारोगिणाम् ५, कर्णरोगिणाम् ५, मुखरोगिणाम ५।

४. पंच रोगिणाम् शल्यक्रर्मणि शल्यकर्मे सहभागिरूपे कार्यम्

क्रियात्मकम् अंकविभजनम्

दैनंदिनीयकार्ये	—	१० अंका:
आलेखज्ञाने, यंत्रज्ञाने च	—	३० अंका:
रोगिपरीक्षणे	—	५० अंका: (बृहती परीक्षा ३०, लघ्वी परीक्षा २०)
मौखिक्याम् परीक्षायाम्	—	१० अंका:

आलोच्यग्रन्था:

१.	शालाक्य तंत्र	—	डा० रमानाथ द्विवेदी
२.	शालाक्य विज्ञान	—	डा० रवीन्द्रचन्द्र चौधरी
३.	अभिनव नेत्ररोग चिकित्सा	—	आचार्य विश्वनाथ द्विवेदी
४.	नेत्र चिकित्सा विज्ञान	—	डा० रवीन्द्रचन्द्र चौधरी
५.	नेत्ररोग चिकित्सा	—	डा० मुंजे
६.	नेत्ररोग विज्ञान	—	डा० हंसराज
७.	Parsons' Diseases of Eye	—	
८.	Diseases of ENT by Log &Turner		
९.	शलाक्य तंत्र	—	शिवनाथ खन्ना
१०.	चरक–सुश्रुत–वाग्भटादीनाम् उपयोगिनो अंशा:	—	

३.५ प्रसूतितन्त्रं स्त्रीरोगाश्च

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकं – १०० अंका:
प्रायोगिकम् – १००
व्याख्यानानि – १००

प्रथमं पत्रम्

प्रसूतितन्त्रम्

पूर्णांका: १००

भाग – क

अंका : ५०

स्त्रीशारीरविज्ञानम् :–

प्रसूतितन्त्रस्य व्याख्या, स्त्रीशब्दस्य निरुक्ति: व्याख्या च, स्त्रीणां वयोऽनुरूपसंज्ञाविशेषा:, प्रकृतित: विकृतितश्च अस्थिसंधिसंहिता स्त्रीश्रोणि:, आर्तववह–स्तन्यवहे स्रोतसी, त्र्यावर्त्ता योनि: (बाह्याभ्यंतरजननांगा: स्तनौ–भगादयश्च) एतेषाम् अवयवानां रक्तलसिकानाडीसंहवनम् ।

रजोविज्ञानीयम् :–

रज: शब्दस्य व्याख्या तत्पर्यायाश्च प्रथमरजोदर्शने पूर्वशरीरे अस्थि परिवर्तनानि, एतेषां अन्त:स्रावि–ग्रंथिभि: नियमनं च, रज:काल–ऋतुकाल–ऋतुव्यर्तत्रतकालसहितम्–ऋतुचक्रम् तस्य ग्रंथिस्रावेण नियमनं च, रज:स्वलाचर्या, ऋतुमतीलक्षणं, गर्भधारणाय ऋतुकालस्य महत्वं, (मासिकस्रावस्य) परिमाणं, स्वरूपं च, रजोनिवृत्ति:, आर्तवम्, (स्त्रीबीजं) तस्य उत्पत्तिश्च ।

गर्भव्याकरणम् (गर्भविवरणम्) :–

(क) गर्भ: – गर्भव्याख्या, शुक्रवर्णनं, गर्भावक्रान्ति:, गर्भसंभवसामग्री, गर्भाधानविधि, गर्भस्य पंचभौतिकत्वम्, गर्भलिंगोत्पत्ति:, गर्भस्य मासानुमासिकी वृद्धि:, गर्भस्य षड्भावात्मका: अङ्गावयवा:, देहमानसप्रकृतिनिर्माणं, गर्भस्य वर्णोत्पत्ति:, गर्भपोषणम्, गर्भस्य प्रकृति: (क्रियाशारीरम्), गर्भाङ्गविकृतय:, बहुगर्भता च। गर्भकरोटिवर्णनम्।

(ख) गर्भस्य सहायकावयवा: –

अपरा–अपरानिर्मिति: अपराविकृतिश्च ।

नाभिनाडी–प्रकृति: विकृतिश्च ।

गर्भोदक निर्मिति: – स्वरूपं, परीक्षणं, विकाराश्च (हीन–अतिगर्भोदकता)

गर्भाच्छादनानि, उल्बं च ।

गर्भिणीविज्ञानम् :–

(अ) सद्योगृहीत गर्भाया: लक्षणानि, गर्भिणीनिदानं, पुसंवनविधि:, व्यक्तगर्भलक्षणानि गर्भिणीपरिचर्या – मासानुमासिकी परिचर्यासहिता । गर्भविघातकरभावा:, दौहृद:तस्य मानना–अवमानना–जन्यपरिणामा: ।

(आ) गर्भिणीव्यवस्था—भार—नाडी—रक्तचाप—मलमूत्र—रक्तपरीक्षासहिता स्वास्थ्यपरीक्षा, स्वास्थ्यनिर्देशः, शिक्षा व्यवस्था, आहार—विहार—दिनचर्या प्रतिरक्षणं च ।

(इ) गर्भव्यापदः — गर्भस्रावः, गर्भपातः, मिथ्यागर्भः, उपविष्टकः। उपशुष्कः, गर्भाशयान्तर्गतमृतगर्भः, गर्भशोषः (गर्भाशयान्तर्गर्भहीनवृद्धि) गर्भिण्याः अल्पबलव्याधिः, यथा—हृल्लासः, छर्दिः, अरुचिः, अतिसारः, विबंधः, परिकर्तिका, उदावर्तः, पादशोथः, वैवर्ण्यम्, पार्श्वग्रहः, मुखवाकः श्वासकृच्छ्रः, कासः, हिक्का, मूत्रग्रहः, किक्किसश्च।

गर्भिण्याः बलवद व्याधयः —

यथा क्षयः, पाण्डुः, कामला, हृद्रोगः, श्वासः, शोथः, रक्तचापवृद्धिः, गर्भजन्यविषमयता, गर्भिणीमक्कलः (प्राक्प्रसवरक्तस्रावः) द्राक्षागर्भः (गर्भमोल), गर्भाशयेतर—गर्भस्थितिः, एतेषां व्याधीनां हेतवः लक्षणानि उपद्रवा निदानं, प्रतिषेधात्मक—निवारकचिकित्सा च।

भाग — ख

अंका : ५०

प्रसवविज्ञानम् :—

(अ) प्राकृत प्रसवः, प्राकृत प्रसवे अपरापातनं जातमात्रनवजातशिशुपरिचर्या गर्भस्यस्थितिः प्राकृतम् आसनम् उदयः, अवधिः, हेतुः, सूतिकागारः, सूतिकागारे प्रवेशः, प्रजायिनी आसन्नप्रसवायाः उपस्थितप्रसवाश्च आवीनाम् उदयः लक्षणानि परीक्षाव्यवस्था च ।

(आ) प्रसवव्यापदः :— अकालप्रसवः कालातीतप्रसवः गर्भसंगः, विलम्बितप्रसवः, योनिसंवरणम्, गर्भावसादः मूढ़गर्भः, तस्य परिभाषा संप्राप्ति—हेतु—लक्षणानि भेदाः साध्यासाध्यता औषध—मंत्र—शस्त्र—चिकित्सा। मूढ़गर्भनिर्हरणार्थं पूर्व—प्रधानशल्यकर्म—पश्चात्कर्म च । अपरासंगः — तस्य हेतवः लक्षणानि चिकित्सा च, प्रसवोत्तर—अतिरक्तस्रावः।

सूतिकाविज्ञानम्— सूतिकापरिभाषा, सूतिकाकालः, सूतिकाकालान्तर्गतपरिवर्जनीया व्यवस्था, आहारःविहारः दिनचर्या च ।

सूतिकारोगाः — संख्या हेतवः लक्षणानि साध्यासाध्यता चिकित्सा च।

रक्तविद्रधेः — सूतिकामक्कल्लस्य च हेतु—लक्षण—उपद्रव चिकित्सा सहितं वर्णनम् ।

स्तन—स्तन्य विज्ञानम् — स्तनसंपत्, स्तन्यसंपत्, स्तन्यस्य निर्मितस्रावश्च, शुद्ध स्तन्यस्य लक्षणनि परीक्षा च । स्तन्यदुष्टि—स्तन्यक्षय—स्तन्यवृद्धिलक्षणानि हेतवः चिकित्सा च ।

परिवार कल्याणसंमितृं सुरक्षितमातृत्वं च, परिवारनियोजनस्य महत्वम् आवश्यकता व्यवस्था च । परामर्शः साधनं औषधीय—यान्त्रिक—शल्यकर्म—विधिश्च ।

द्वितीयं पत्रम्

स्त्रीरोगाः पूर्णांकाः १००

भाग – क अंकाः ५०

स्त्रीजननांगस्य जन्मजात विकाराः, आनार्तव–अल्पार्तव–असृग्दर–कष्टार्तवादि रजोदुष्टिः; श्वेतप्रदरः, स्त्रीजननांगभ्रंशः (सोपसर्गः), जननांगस्य विद्रधयः, ग्रन्थ्यर्बुदः बन्ध्यात्वम्–एतेषां व्याधीनां हेतु–लक्षण–साध्यासाध्यता–निदान–उपद्रवसहिता चिकित्सा च ।

भाग – ख अंकाः ५०

स्तनविद्रध्यर्वुद ग्रन्थीनाम् हेतु–लक्षण–उपद्रव–साध्यासाध्यता–निदानम् चिकित्सा च ।

स्नेहन–स्वेदन–बस्ति–उत्तरबस्ति–पिचु–वर्ति–लेप–धूपन–धावन–दहनानी एताषाम् क्रियाणाम् प्रयोग ज्ञानम्, व्याधिज्ञान सहितानी पूर्व–प्रधान–पश्चात्कर्माणि। गर्भपातन विधायि शल्यकर्म ।

मूलाधारछेदनं, उदरपाटनेन मूढ़गर्भस्य निर्हरणं, प्रसवकालेविदीर्णगर्भाशयग्रीवा–योनि–मूलाधार–सीवनम्, कृत्रिमप्रसव प्रेरणम्, गर्भाशयमुखस्य दहनं विस्तृतीकरणं च, गर्भाशयछेदनम् योनिछेदनम् गर्भाशय–योनिभ्रंशयोः स्वस्थानस्थापनं, अर्शोनिर्हरणं दहनं च, जननांगस्य ग्रन्थ्यर्बुदनिर्हरणं; शल्यकर्मप्रयोज्य व्याधीनाम् ज्ञानम्, पूर्व–प्रधान–पश्चात्कर्म पूर्वक शल्यकर्मजन्यउपद्रवनाम् लक्षणानि निदानं चिकित्सा च ।

परिवारनियोजनस्य यान्त्रिककाल–उपयोगविधीनां पूर्व–प्रधान–पश्चात् कर्मोपचारः ।

क्रियात्मकम्

१. प्रसूति–स्त्रीरोग विभागे मासत्रयं यावत् नैदानिकमवलोकनम्, पत्रकस्य निर्माणं च ।
२. प्रसवदर्शनम्–न्यूनतम दशप्रसवानांकर्मभ्यासः ।
३. स्त्रीरोगसम्बद्धदशरुग्णानाम् इतिवृत्त लेखनम् ।
४. गर्भनिरोधकस्य प्रक्रिया ज्ञानम् ।
५. यंत्रोपकरणनाम् प्रदर्शनम् ।
६. स्त्रीपुस्तानाम् (माडल) प्रदर्शनम् ।

प्रायोगिकम्

प्रत्यक्षक्रियाविवरणत्मके	—	१० अंकाः
इतिवृत्तलेखने	—	१० अंकाः
रोगिपरीक्षायाम्	—	५० अंकाः
यंत्रोपकरणेषु	—	२० अंकाः
स्त्रीपुस्त (माडल) परीक्षायाम्	—	१० अंकाः

आलोच्यग्रंथा

१.	अभिनव प्रसूति तंत्रम्	— वैद्य दामोदर शर्मा गौड़
२.	प्रसूति विज्ञानम्	— आचार्य रमानाथ द्विवेदी
३.	प्रसूति विज्ञान	— डा० मृण्मयी मुखर्जी
४.	प्रसूति विज्ञान	— डा० अलख नारायण सिंह
५.	प्रसूति विज्ञान	— मंजरी द्विवेदी
६.	प्रसूति विज्ञान	— वैद्या निर्मलाताई राजवाड़े
६.	प्रसूतितन्त्र एवं स्त्रीरोग	— डा० प्रेमवती तिवारी
७.	अभिनव प्रसूति विज्ञान	— अयोध्याप्रसाद अचल
८.	स्त्रीरोग विज्ञानम्	— वैद्य रमानाथ द्विवेदी
९.	अभिनव स्त्रीरोग विज्ञानम्	— डा० राजेन्द्र भटनागर
१०.	अभिनव स्त्रीरोग विस्पन	— अयोध्या प्रसाद अचल
११.	स्त्री रोग चिकित्सा	— जे० एस० चौहान
१२.	जनसंख्या सिद्धान्त एवं उपादेयता	— डा० निर्मल साहनी
१३.	थ्योरी आफ पापुलेशन—एन आऊटलाईन	— डी० आई० वैलेंन्टेव
१४.	चरक सुश्रुत वाग्भटादीनामुपयोगिनों शा: ।	
१५.	टैक्स्ट बुक आफ गायनेकॉलॉजी	— सी० एस० डान
१६.	टैक्स्ट बुक आफ आब्स्टेट्रिक्स	— सी० एस० डान
१७.	आयुर्वेदिक कान्सेप्ट इनं गायनेकॉलॉजी	— वैद्या निर्मला जोशी
१८.	चरक—सुश्रुत—वाग्भट—शार्ङ्गधरादीनाम् उपयोगिनो अंशा	—

३.६ कौमारभृत्यम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येकम् — १०० अंका:
प्रायोगिकम् — १०० अंका:
व्याख्यानानि (प्रथम पत्रे) — ५०
व्याख्यानानि (द्वितीय पत्रे) — ५०
आतुरालये कर्माभ्यास: मासावधिक:

भाग — क

५० अंका:

१. कौमारभृत्यस्य सामान्य परिचय:, कौमारभृत्यं तस्यमहत्वं व्याख्या व्याप्तिश्च । कौमारभृत्यतन्त्रान्तर्गत शब्दानां परिभाषा, महत्वं च । सद्योजात—जातमात्र—नवजात—कुमारस्य षष्ठी रात्रि परिचर्या। कुमारागार:। बालस्य नाड़ी कल्पन विधि:, नाडया असम्यक् छेदे दोषास्तच्चिकित्सा च, बालोपचरे उल्वादि विशोधनं। प्राक्—यथासमय—पश्चात् जातस्य शिशो: परिचया।

नवजात् शिशु परीक्षणं, आयु: परीक्षणमं, रक्षोघ्न कर्म। नवजात शिशो: पोषणं, लेहनविधि:, स्वर्णप्राशनं च।

स्तन्य परीक्षणं, स्तन्य जननोपक्रमा:, स्तन्य शोधनं, स्तन्याभावे पथ्य व्यवस्था, स्तन्यदोषा:, स्तन्यनाशस्य हेतु: चिकित्सा च। धात्री—परीक्षा, धात्र्या: स्तन—संपदी, स्तन्यपानस्य सामान्यविधि: ।

वयोभेदा: — अवस्थानुसारेण आहार विशेषेण च ।

बालस्य परिचर्या

क्षीरप—क्षीरान्नाद—अन्नाद अवस्थानुरूपाय बालाय सात्म्यासात्म्य आहार—विहार परिशीलनम् ।

कुमारागार: क्रीडाभूमि: क्रीडनकानि च ।

बालस्य वृद्धि — विकास परिज्ञानं ।

संस्कारा: — जातकर्म—नामकर्म—नामकरण—बहि: निष्क्रमण—उपवेशन—फलप्राशन—अन्नप्राशन—कर्णवेधन, पादगमनानि ।

दन्तोत्पत्तौ — दन्तसम्पत्, अप्रशस्तदन्ता:, दन्तोद्भप्रक्रिया, दन्तोद्भव जन्यव्यापद् ।

बालरोग परीक्षाविधि: — वयो भेदेन भेषजमात्रानिर्धारणं ।

सत्त्वोत्पत्तिक्रम: (बालमनोविज्ञानं) — ज्ञानेन्द्रिय—कर्मेन्द्रियविकास: सामान्य परीक्षणं च ।

बालरसायनम, वयाधिक्षमत्वं, रोग प्रतिषेधात्मकोपाया, टीकाकरणंप्रभृतय: (इम्यूनाजेशन)।

कौमारभृत्य विषयक विभिन्न राष्ट्रिय कार्यक्रमाणां व्यावहारिक परिज्ञानं। सामुदायिक बाल स्वास्थ्यसमस्या, मातृ—शिशु: कलयाण कार्यक्रमा: । पोषण संबद्धा समस्या निराकरणं च ।

शिशोः प्राणप्रत्यागमनाय उपायाः, शिवोर्वेदना परिज्ञानं, बालस्य सामान्य चिकित्सा सिद्धान्त विधिश्च । बालानां विशिष्ट चिकित्सा — स्नेहन—स्वेदन पंचकर्माणि।

प्रसवकालिकाः आघातजन्योपद्रवाः — श्वासावरोधः, उल्वक भग्नादिरोगाः ।

सहजव्याधयः :—

हृदयजन्यविकाराः, जलशीर्षक—मस्तुलुङ्गक्षय—ओष्ठभेद—तालुविकृति—कर्णपालीविकृति—सन्निरूद्धगुदाः ।

आनुवंशिकविकाराः (आदिबलप्रवृत्ता व्याधयः) :—

फिरंग—तमकश्वास—प्रमेह—कुष्ठ—अर्श—यकृद्दोषाः विकिराः ।

बीजदोषज व्याधयः (जन्मबलप्रवृत्ता व्याधयः) :—

पुगुत्व—मूकत्व—वामनत्व—जड़त्व—मानसिक मंदत्व प्रभृतयः ।

प्रसवोत्तरव्याधयः :—

सद्योजात कामला, नवजात नेत्राभिष्यन्द, नाभिपाक, नाभिपात, मस्तिष्क घात (सेरीब्रल पालसी) ।

स्तन्य—असात्म्यता जन्य व्याध्यः —

अतिसार—चर्मदल—क्षीरालसक—कुकूणक—अहिपूतनाप्रभृतयः ।

कुपोषणजन्य वयाध्यः :—

फक्क—बालशोष—पारिगर्भिक—मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डु—कार्श्यप्रभृतयः ।

आगन्तुक व्याध्यः :—

बालग्रहाः, रोमान्तिका—मसूरिका—रोहिणी—कुक्कुरकास—धनुर्वात—यकृद्दाल्युदर—बालपक्षाघात—कृमिरोग—आन्त्रिक ज्वर—मस्तिष्कावरणशोथ—एड्सप्रभृतयः ।

सामान्यरोगाः —

राजयक्ष्मा—ज्वर—अतिसार—छर्दि—श्वास—कास—मलावरोध—मुखपाक—गुदपाक—अजीर्ण—पाण्डु—कामला—अपची—गलगण्ड—गण्डमाला—शय्यामूत्र—गुदभ्रंश—महापद्म—अपस्मार—उन्माद—आक्षेप—विषमयता—परिदग्ध छवि—मूत्राश्मरी—निरूद्ध प्रकश—कृमिदन्त—विसर्प—तालुपात—तालुपाक—प्राणवह स्रोतसो व्याधयः — उत्फुल्लिका—श्वसनज्वर— तालुकण्टक—पोथकीप्रभृतयः ।

बालव्यवहारजन्यविकाराः तदर्थं बालप्रशिक्षणम्, मादक द्रव्यसेवनजन्यविकृतयः ।

जलाभावपूर्तिकरणोपचारः — ज्वर—अतिसार—वमन—आक्षेपादि रोगेषु ।

प्रयोगिकम्

— उपर्युक्तविषयाणाम् स्वस्थेषु रूग्णेषु च बालकेषु चिकित्सकीयम् अध्ययनम् ।

— सद्योजातशिशुपरिचर्या, प्राणप्रत्यागमनपरिचर्या।

— राष्ट्रिय मातृ—शिशुकल्याण कार्यक्रमाणां व्यावहारिकं परिज्ञानं ।

अंक विभजनम्

दैनंदिन कार्ये — १०

इतिवृत्तलेखनम् — १०

आतुरबालपरीक्षायाम् — ४०

मौखिक्याम् — ४०

अवधेयम् — न्यूनतमविंशति बालरोगिणाम् इतिवृत्तानि लेख्यानि; आतुरालये च कर्माभ्यासः मासावधिकः

आलोच्य ग्रन्थाः

१.	काश्यपसंहिता	—	संपूर्णा (हिन्दी अनुवाद : सत्यपाल विद्यालंकार, आंग्लभाषानुवाद : प्रो० प्रेमवती तिवारी
२.	कौमारभृत्यम्	—	रघुवीर प्रसाद त्रिवेदी
३.	कुमार तन्त्र समुच्चय	—	रमानाथ द्विवेदी
४.	कौमारभृत्य	—	देवेन्द्रनाथ मिश्र
५.	कौमारभृत्य	—	डा० अयोध्या प्रसाद अचल
६.	Essential paediatrics	—	O. P. Ghai
७.	Text Book of Paediatrics	—	Nelsan
८.	Care of New Born	—	Meharban Singh
९.	Clinical Methods in Paediatrics	—	Meharban Singh
१०.	Paediatric Emergencies	—	Meharban Singh
११.	Diseases of New Born	—	Scheffers
१२.	Balaveda (Paediatrics and Ayurveda)	—	Dr. V. B. Athvale
१३.	चरक सुश्रुत वाग्भटादीनां उपयोगिनो अंशाः	—	